स्तुष्टाभवद्गुरुः १३ स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन । परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् १४ परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वी मधुरस्वरम् । उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् १५ लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपाः । ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् १६ अपतिश्चास्मि भद्रं ते भार्या चास्मि न कस्यचित् । ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् १७ तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ ब्राह्ममनुत्तमम् । ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् १८ स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्यवसत्तदा । काम्पिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् १९ स बुद्धिं कृतवान्राजा कुशनाभः सुधार्मिकः । ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा २० तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः । ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना २१ यथाक्रमं तदा पाणिं जग्राह रघुनन्दन । ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा २२ स्पृष्टमात्रे

होण्याची वेळ आल्यामुळें ते तिला ह्मणाले " तुझें कल्याण असो. मी तुझ्यावर संतुष्ट झालों आहें. तुझें कोणतें प्रिय करूं तें मला सांग " १४. ह्याप्रमाणें ते मुनि संतुष्ट झाले आहेत असें जाणून दुसऱ्यापाशीं संभाषण कसें करावें हें जाणत असलेली ती गंधर्वी पराकाष्ठेची आनंदित होऊन त्या संभाषणवेत्त्या ऋषींना मधुर वाणीनें ह्मणाली १५ " हे महातपस्वी, आपण आपल्या ब्रह्मतेजाच्या योगानें युक्त होऊन केवळ ब्रह्मरूप बनलेले आहांत. तस्मात्, ब्रह्मतपानें युक्त असा धार्मिक पुत्र होण्याची मला इच्छा आहे १६. हे मुने, तुमचें देव बरें करो. मी पतिरहित आहें व तशीच पुढेंही राहणार आहें सारांश, मी कोणाचीही भार्या होणार नाहीं. करितां, आपणांपाशीं शरण आलेल्या मला ब्रह्मसंबंधीं उपायानें आपण एक पुत्र प्राप्त करून द्यावा " १७. ह्याप्रमाणें तिनें प्रार्थना केली असतां त्या चूली ब्रह्मर्षींनीं प्रसन्न होऊन अनुपम अशा ब्रह्मविषयक तपःसामर्थ्यानें ब्रह्मदत्त ह्मणून प्रसिद्ध असलेला एक मानस पुत्र तिला दिला १८. तेव्हां तो ब्रह्मदत्त राजा देवराज इंद्र ज्याप्रमाणें स्वर्गामध्यें राहतो त्याप्रमाणें पराकाष्ठेच्या शोभेनें युक्त अशा कांपिल्या नगरीमध्यें राहूं लागला १९. असो. हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, इकडे त्या अत्यंत धार्मिक कुशनाभ राजानें आपल्या शंभर कन्या ब्रह्मदत्ताला देण्याचें मनामध्यें आणिलें २० आणि त्याप्रमाणें त्या ब्रह्मदत्ताला बोलावून आणून सुप्रसन्न अंतःकरणानें महातेजस्वी व पृथ्वीपति अशा कुशनाभ राजानें त्या शंभर कन्या त्याला अर्पण केल्या २१. तेव्हां, हे रघुनंदना रामा, त्या इंद्रतुल्य ब्रह्मदत्त भूपालानें अनुक्रमानें त्या कन्यांचें

तदा पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः । युक्तं परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याशतं तदा २३ स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः । बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनः पुनः २४ कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिम् । सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा २५ सोमदापि सुतं दृष्ट्वा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् । यथान्यायं च गन्धर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत २६ स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च २७ इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥३३॥

कृतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते च राघव । अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् १ इष्ट्यां तु वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् । उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा २ पुत्रस्ते सदृशः पुत्र भविष्यति सुधार्मिकः । गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीम् ३ एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् । जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं

पाणिग्रहण केलें २२. परंतु, त्या कन्यांच्या हाताला राजाचा स्पर्श होतांक्षणींच कुबडें नाहींशीं होऊन त्या शंभरही कन्या निश्चिंत झाल्या आणि पराकाष्ठेच्या सौंदर्यानें युक्त होऊन झळकूं लागल्या २३. तेव्हां वायूनें सोडिलेल्या त्या कन्या अवलोकन करून कुशनाभ भूपति पराकाष्ठेचा आनंदित झाला आणि वारंवार त्याला हर्ष होऊं लागला २४. तदनंतर विवाह झाल्यावर पृथ्वीपति ब्रह्मदत्त राजाला उपाध्यायगणासहवर्तमान कुशनाभ राजानें आपल्या नगरीप्रत सपत्नीक पाठवून दिलें २५. तेव्हां आपला पुत्र व त्याला योग्य अशा स्त्रिया प्राप्त झाल्याचें अवलोकन करून त्या सोमदा गंधर्वीनें फिरून फिरून त्या कन्यांचे अंगावरून हात फिरवून व कुशनाभाची प्रशंसा करून त्या स्नुषांचें यथायोग्य रीतीनें अभिनंदन केलें २६. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं तेहेतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३३ ॥

हे रघुवंशजा रामा, विवाह करून तो ब्रह्मदत्त गेल्यावर त्या निपुत्रिक कुशनाभराजानें पुत्रप्राप्तीकरितां पुत्रकामेष्टि याग करण्याचें मनामध्यें आणिलें १. पुढें तो याग सुरू झाल्यावर कुशनाभ भूपतीला अत्यंत उदार असा कुशनामक ब्रह्मपुत्र ह्मणाला २ " मुला, अत्यंत धार्मिक आणि तुला योग्य असा पुत्र प्राप्त होईल. सारांश, गाधिनामक पुत्र तुला प्राप्त होईल आणि त्याच्या योगानें तुझी अक्षय कीर्ति राहील "३. ह्याप्रमाणें, हे रामा, कुशनाभ भूपतीला सांगितल्यावर आकाशामध्यें प्रविष्ट होऊन तो कुश सनातन ब्रह्मलोकाला चालता झाला ४. पुढें ह्या

सनातनम् ४ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः । जज्ञे परमध-र्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ५ स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधा-र्मिकः । कुशवंशप्रसूतोस्मि कौशिको रघुनन्दन ६ पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता । नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ७ सश-रीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी । कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा-नदी ८ दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता । लोकस्य हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ९ ततोहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम् । भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन १० सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता । पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा ११ अहं हि निय-माद्राम हित्वा तां समुपागतः । सिद्धाश्रममनुप्राप्तः सिद्धोस्मि तव तेजसा १२ एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता । देशस्य हि महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि १३ गतोर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः

गोष्टीला कांहीं दिवस लोटल्यावर अत्यंत धर्मनिष्ठ असा गाधिनामक पुत्र विचारी कुशनाभाला झाला ५. हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, तो परम धार्मिक गाधी माझा पिता होय. हे रघुनंदना, कुशाच्या वंशामध्यें उत्पन्न झालों असल्यामुळें मी कौशिक आहें ६. हे राघवा, उत्तम आचरणानें युक्त अशी एक माझी सत्यवतीनामक ज्येष्ठ भगिनी असून ती ऋचीकाला दिलेली होती ७. सर्वस्वीं भर्त्याच्या मताप्रमाणें वाग-णारी ती भगिनी देहासहवर्तमान स्वर्गाला गेली. तेव्हां फारच भव्य अशी ही कौशिकीनामक महानदी तिच्या रूपानें ह्या पृथ्वीवर प्राप्त झाली ८. सारांश, दिव्य, पवित्र उदकानें युक्त आणि रमणीय अशी माझी भगिनी हिमालयाचें अवलंबन करून लोकांचें हित करण्याकरितां प्रवृत्त झालेली आहे ९. असो. हे रघुनंदना, भगिनीचे ठिकाणीं माझें फारच प्रेम असल्यामुळें हिमालयावर कौशिक नदीचे संनिध मी नित्य सुखानें रहात असतों १०. नद्यांमध्यें श्रेष्ठ असलेली ही कौशिकी माझी सत्यवती-नामक भगिनी असून ती पतिव्रता, महाभाग्यवती, पवित्र आणि सत्यधर्माचें अवलंबन करून राहणारी आहे ". हे रामा, मी कांहीं सिद्धीच्या उद्देशानें तिला टाकून आलों आहें म्हणजे ह्या सिद्धाश्रमाप्रत प्राप्त झालों आहें आणि तुझ्या तेजाच्या योगानें ती माझी कार्यसिद्धिही झालेली आहे १२. हे रामा, ही मीं आपली व माझ्या वंशाची उत्पत्ति तुला कथन केली आणि, हे महापराक्रमी रामा, ह्या देशाचा जो इतिहास तूं मला विचारिला होतास तोही मीं तुला कथन केला १३. हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, मी गोष्टी सांगतां सांगतां मध्यरात्र होऊन गेली. करितां, आतां तूं झोंप घे; तुझें

कथयतो मम । निद्रामभ्येहि भद्रं ते मा भूद्विघ्नोऽध्वनीह नः १४ निष्पन्दा-
स्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः । नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुन-
न्दन १५ शनैर्वियुज्यते संध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् । नक्षत्रतारागहनं
ज्योतिर्भिरवभासते १६ उत्तिष्ठते च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ।
ह्लादयन्प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया स्वया १७ नैशानि सर्वभूतानि प्रच-
रन्ति ततस्ततः । यक्षराक्षससङ्घाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः १८ एवमुक्त्वा
महातेजा विरराम महामुनिः । साधु साध्विति ते सर्वे मुनयो ह्यभ्य-
पूजयन् १९ कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा । ब्रह्मोपमा महा-
त्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः २० विशेषेण भवानेव विश्वामित्र महायशः ।
कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्योतकरी तव २१ मुदितैर्मुनिशार्दूलैः
प्रशस्तः कुशिकात्मजः । निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तं गत इवांशुमान् २२
रामोऽपि सह सौमित्रिः किंचिदागतविस्मयः । प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां

कल्याण असो. आपल्या मार्गाला ह्या ठिकाणीं (जाग्रण वगैरे झाल्यामुळें) विघ्न न येवो १४. हे रघुनंदना, सर्व वृक्षांचीं पानेंही अगदीं हलेनाशीं झालीं आहेत; सर्व पशुपक्षी निद्रेमध्यें लीन होऊन गेले आहेत आणि सर्व दिशा रात्रीच्या अंधकारानें व्याप्त झाल्या आहेत १५. (असेंच आपण गोष्टी सांगत बसलों) तर हळूंहळूं संध्येचाही समय होऊं लागेल. नक्षत्रें आणि तारका ह्यांनीं भरलेलें आकाश ज्योतींच्या योगानें नेत्रांनीं आच्छादित झाल्यासारिखें भासत आहे १६. जगतांतील अंधकार नाहींसा करणारा हा शीतकिरणांनीं युक्त असलेला चंद्र स्वतःच्या प्रभेनें जगतांतील प्राण्यांच्या मनाला आल्हाद देत देत उदय पावत आहे १७ आणि घोर व मांसभक्षक असे यक्षराक्षसांचे समुदाय आणि इतरही सर्व प्रकारचे निशाचर प्राणी इकडून तिकडे व तिकडून इकडे संचार करीत आहेत १८. ह्याप्रमाणें सांगून ते महातेजस्वी महर्षि विश्वामित्र स्तब्ध राहिले असतां "फार उत्तम" असें ह्मणून सर्वही मुनींनीं त्यांची प्रशंसा केली १९ आणि ते ह्मणाले "हा कुशिकांचा वंश नेहमींच मोठा धर्मनिष्ठ आहे. कुशवंशामध्यें उत्पन्न झालेले सर्वही पुरुष पुरुषश्रेष्ठ, महात्मे व ब्रह्मतुल्य आहेत २० आणि, हे महायशस्वी विश्वामित्रमुने, विशेषतः आपण तर तसेच असून नद्यांमध्यें श्रेष्ठ असलेली ही कौशिकी आपल्या कुलाचा उद्धार करणारी आहे" २१. ह्याप्रमाणें आनंदित झालेल्या ऋषिश्रेष्ठांनीं प्रशंसा केली असतां अस्तंगत झालेल्या सूर्याप्रमाणें कुशिकनंदन विश्वामित्रमहर्षि झोंपीं गेले २२ व किंचित् आश्चर्यचकित झालेल्या रामांनेही लक्ष्मणासहवर्तमान

समुपसेवते २३ [१११३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः। निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत १ सुप्रभाता निशा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय २ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतपूर्वाह्णिकक्रियः। गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ३ अयं शोणः शुभजलोऽगाधः पुलिनमण्डितः। कतरेण पथा ब्रह्मन्संतरिष्यामहे वयम् ४ एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम्। एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ५ ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्धदिवसे तदा। जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ६ तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम्। बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सह राघवाः ७ तस्यास्तीरे तदा सर्वे चक्रुर्वासपरिग्रहम्। ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ८ हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्धविः। विविशुर्जाह्नवीतीरे शुभा मुदितमानसाः ९

मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांची प्रशंसा करून निद्रेचा स्वीकार केला २३. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं चवतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३४ ॥

अवशिष्ट राहिलेली रात्र महर्षींसहवर्तमान शोणानदीचे तीरीं घालवून ती रात्र उजाडल्यावर विश्वामित्र ह्मणाले १ " हे रामा, रात्र उजाडली. अरे, पूर्वेकडे तांबडें फुटलें. तुझें कल्याण असो. ऊठ ऊठ आणि आतां पुढें जाण्याचे मनांत आण " २. ह्याप्रमाणें त्यांचें भाषण श्रवण केल्यावर प्रातःकाळचें आह्निक आटोपून रामानें पुढें जाण्याचें मनांत आणून त्यांना विचारिलें ३ " पवित्र जलानें युक्त व वाळूकेनें भूषित असा हा अगाध शोणनद आहे. ह्यास्तव, हे ब्रह्मन्, आतां आपण कोणत्या मार्गानें ह्यांतून तरून जावें ? " ४. ह्याप्रमाणें रामानें प्रश्न केला असतां " ह्या मार्गानें जाण्याचें मीं मनामध्यें योजिलें आहे; कारण, महर्षि ह्याच मार्गानें जात असतात " असें विश्वामित्रांनीं त्याला सांगितलें ५. तेव्हां लांबपर्यंत रस्ता चालून जाऊन दोन प्रहर दिवस आला असतां मुनींनीं सेवित आणि नद्यांमध्यें श्रेष्ठ अशी जान्हवी त्यांनीं अवलोकन केली ६ व हंस आणि सारसपक्षी ह्यांनीं आश्रित व पवित्र जलानें युक्त अशी ती जान्हवी अवलोकन केल्याबरोबर रघुवंशज रामलक्ष्मणांसहवर्तमान सर्व मुनि आनंदित झाले ७. पुढें तिचे तीरीं सडासंमार्जन वगैरे करून वास्तव्य करण्याची तजवीज केल्यानंतर स्नान करून, पितरांचें व देवांचें यथाविधि संतर्पण करून ८, अग्नि-

विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समन्ततः । विष्ठिताश्च यथान्यायं राघवौ
च यथार्हतः । संप्रहृष्टमना रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् १० भगवञ्छ्रो-
तुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् । त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदन-
दीपतिम् ११ चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः । वृद्धिं जन्म
च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे १२ शैलेन्द्रो हिमवान्नाम धातूनामाकरो
महान् । तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि १३ या मेरुदुहिता राम
तयोर्माता सुमध्यमा । नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया १४
तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता । उमा नाम द्वितीयाभूत्कन्या
तस्यैव राघव १५ अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्यचिकीर्षया ।
शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् १६. ददौ धर्मेण हिम-
वांस्तनयां लोकपावनीम् । स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया
१७ प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकाङ्क्षिणः । गङ्गामादाय तेगच्छन्कृ-

होत्र होम करून व (पंचयज्ञावशिष्ट आणि ह्मणूनच) अमृततुल्य असें अन्न भक्षण करून ते सर्वही पवित्र मुनि प्रसन्न अंतःकरणानें जान्हवीच्या तीरीं राहिले ९. नंतर महात्म्या विश्वामित्रमुनींच्या आसमंतात्भागीं गराडा गालून ते सर्व मुनि व रघुवंशज रामलक्ष्मण आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें यथान्याय बसले असतां प्रसन्न अंतःकरणानें युक्त झालेला राम विश्वामित्रांना विचारूं लागला कीं १० "हे भगवन्, तीन मार्गांनीं गमन करणारी ही गंगानदी त्रैलोक्य व्यापून सागराकडे कशी गेली हें श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे" ११. ह्याप्रमाणें महामुनि विश्वामित्र रामाच्या भाषणानें प्रेरित झाले असतां गंगेची उत्पत्ति व वृद्धि कथन करण्याचाच त्यानीं उपक्रम केला १२. (ते ह्मणाले) हे रामा, धातूंची मोठी खाणच असलेला जो पर्वतराज हिमालय त्याला, हे रामा, पृथ्वीमध्यें रूपानें अप्रतिम अशा दोन कन्या आहेत १३. हे रामा, मेना ह्मणून जी अत्यंत सुंदर व मनोहर अशी मेरुपर्वताची कन्या ती हिमालयाची प्रिय पत्नी असून त्यांची माता होय १४. त्या मेनेचे ठिकाणीं हिमालयाची ज्येष्ठ कन्या ही गंगा उत्पन्न झाली आणि, हे रघुवंशजा रामा, उमा ह्मणून दुसरी एक कन्या त्या हिमालयाचीच होय १५. पुढें देवकार्य सिद्धीस नेण्याकरितां सर्व देवांनीं मिळून तीन मार्गांनीं जाणारी जी गंगानदी ज्येष्ठ कन्या तिची पर्वतराज हिमालयापाशीं मागणी केली असतां १६ हिमालयपर्वतानें त्रैलोक्याचें हित व्हावें एतदर्थ स्वेच्छेस येईल त्या मार्गानें गमन करणारी आपली जगताला पावन करणारी गंगानामक कन्या धर्मानें देवांना दिली १७. तेव्हां त्रैलोक्याचें हित करण्याची इच्छा धरून असलेले

तार्थेनान्तरात्मना १८ या चान्या शैलदुहिता कन्यासीद्रघुनन्दन। उग्रं सुव्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना १९ उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम्। रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् २० एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते। गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव २१ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगामिनी। खं गता प्रथमं तात गतिं गतिमतां वर॥ सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी २२ [११३५] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः॥ ३५॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ। प्रतिनन्द्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुङ्गवम् १ धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया। दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि २ विस्तरं विस्तरज्ञोसि दिव्यं मानुषसंभवम्। त्रीन्पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी ३ कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा। त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ४ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः। निखिलेन कथां सर्वामृषिमध्ये

ते देव त्रैलोक्याच्या हिताकारितां त्या गंगेचा स्वीकार करून मनामध्ये कृतकृत्य झाले आणि तिला घेऊन गेले १८. हे रघुनंदना रामा, दुसरी जी पर्वताची तपस्वी कन्या होती ती कडकडीत नियमाचें अवलंबन करून तपश्चर्या करीत होती १९ व ती जगद्वंद्य तपस्वी कन्या उमा अतुल अशा रुद्राला पर्वतराज हिमालयानें अर्पण केली २०. हे रघुवंशजा रामा, नद्यांमध्यें श्रेष्ठ असलेली गंगा आणि उमा देवी ह्या पर्वतराज हिमालयाच्या जगद्वंद्य कन्या मीं तुला कथन केल्या २१. सारांश, हे गतिमानांमध्यें श्रेष्ठ रामा, हें मीं तुला सर्व कथन केलें. आतां, गंगा त्रिपथगामिनी कशी झणशील तर, बा रामा, विपापा व जलवाहिनी अशी ती गंगा प्रथम आकाशमार्गाला जाऊन नंतर देवलोकीं आरूढ झाली २२. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं पस्तिसावा सर्ग समाप्त झाला॥ ३५॥

ह्याप्रमाणें विश्वामित्रमुनींनीं प्रश्नाचें उत्तर दिलें असतां उभयतां वीर रामलक्ष्मण त्या कथेचें अभिनंदन करून मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांना झणाले १ "ब्रह्मन्, अत्यंत धर्मयुक्त असें हें वृत्त आपण कथन केलेंत. आतां पर्वतराजाच्या ज्येष्ठकन्येचें, देवलोक व मनुष्यलोक एतत्संबंधीं, चरित्र सविस्तर कथन करा; आपण सविस्तर हकीकत जाणणारे आहांत. हे धर्मज्ञ, ही लोकपावनी गंगा कोणत्या कारणामुळें तीन मार्ग व्याप्त करूं लागली ? तशीच ही श्रेष्ठ नदी त्रिपथगा झणून कशी विख्यात झाली आणि त्रैलोक्यामध्यें हिचीं कर्में तरी काय काय आहेत?" २, ३, ४. ह्याप्रमाणें

न्यवेदयत् ५ पुरा राम कृतोद्वाहः शितिकण्ठो महातपाः । दृष्ट्वा च भग-
वान्देवीं मैथुनायोपचक्रमे ६ तस्य संक्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः ।
शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् ७ न चापि तनयो राम तस्या-
मासीत्परंतप । सर्वे देवाः समुद्विग्नाः पितामहपुरोगमाः ८ यदिहोत्पद्यते भूतं
कस्तत्प्रतिसहिष्यति । अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ९ देव देव महा-
देव लोकस्यास्य हिते रत । सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि १०
न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम । ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या
सह तपश्चर ११ त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय । रक्ष सर्वा-
निमाँल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि १२ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहे-
श्वरः । बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह १३ धारयिष्याम्यहं तेज-
स्तेजसैव सहोमया । त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु १४ यदिदं
क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् । धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुर-

---

ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम विचारूं लागला असतां तपोधन विश्वामित्र ऋषींमध्यें ती सर्व कथा संपूर्णपणें निवेदन करूं लागले कीं ५ "हे रामा, पूर्वी महातपस्वी भगवान् शंकर विवाह झाल्यानंतर उमादेवीला अवलोकन करून तिच्याशीं समागम करण्यास प्रवृत्त झाले ६ आणि त्या देवाधिदेव, विचारी व शितिकंठ अशा महादेवाची रतिक्रीडा चालली असतां शंभर दिव्य वर्षे लोटलीं ७; तथापि, हे शत्रुतापना रामा, त्या उमा देवीचे ठिकाणीं पुत्रोत्पत्ति (प्रकट) झाली नाहीं. तेव्हां ब्रह्मदेवप्रभृति सर्व देव "ह्या संयोगापासून जो प्राणी उत्पन्न होईल त्याला कोण सहन करील?" ह्मणून उद्विग्न झाले आणि ते सर्वजण शंकराकडे येऊन प्रणामपूर्वक ह्मणाले ८,९ "हे देवाधिदेव महा-देवा, आपण ह्या जगताचें हित करण्याविषयीं तत्पर आहांत. करितां, प्रणिपात करीत असलेल्या ह्या देवांवर आपण कृपा करा १०. हे सुरश्रेष्ठ, आपलें तेज धारण कर-ण्यास लोक समर्थ होणार नाहींत. कारण, आपण ब्राह्म तपानें युक्त आहांत आणि उमादेवीसहवर्तमान तप करणारे आहांत ११. करितां, त्रैलोक्याचें हित करण्याची इच्छा धरून आपण आपलें तेज तेजाच्याच योगानें धारण करा आणि ह्या सर्व लोकांचें रक्षण करा. आपण हें जगत् जनशून्य करूं नका १२". ह्याप्रमाणें देवतांचें भाषण श्रवण केल्यावर "ठीक आहे" असें ह्मणून ते सर्वलोकाधिपति शंकर पुनरपि त्यांना ह्मणाले १३ "मी तेजाच्याच योगानें उमेसहवर्तमान तेज धारण करीन. ह्यास्तव, देव आणि पृथ्वी ह्यांना सुख होवो १४; परंतु, हे सुरश्रेष्ठ, स्वस्थानापासून जें हें माझें अनुपम तेज क्षुभित झालें आहे तें कोण धारण करील? हें आपण मला सांगा १५". ह्याप्रमाणें

सत्तमाः १५ एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् । यत्तेजः क्षुभितं
ह्यद्य तद्धरा धारयिष्यति १६ एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महाबलः ।
तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना १७ ततो देवाः पुनरिदमूचु-
श्चापि हुताशनम् । आविश त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः १८ तद-
ग्निना पुनर्व्याप्तं संजातं श्वेतपर्वतम् । दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्य-
संनिभम् १९ यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः । अथोमां च
शिवं चैव देवाः सर्षिगणास्तथा २० पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्तदा ।
अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् २१ समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंर-
क्तलोचना । यस्मान्निवारिता चाहं संगता पुत्रकाम्यया २२ अपत्यं स्वेषु
दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ । अद्यप्रभति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः २३
एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्छशाप पृथिवीमपि । अवने नैकरूपा त्वं बहु-
भार्या भविष्यसि २४ न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ।

शंकरांनीं सांगितलें असतां "जें तेज क्षुभित झालें आहे तें आज पृथ्वी धारण करील" असें देवांनीं त्या वृषभध्वजाला उत्तर दिलें १६. ह्याप्रमाणें देवांनीं सांगितलें असतां देवाधिपति महाबलाढ्य शंकरानें आपलें तेज सोडिलें. तेव्हां त्या तेजाच्या योगानें पर्वत व वनें ह्यांसहवर्तमान सर्व पृथ्वी व्याप्त झाली १७. तदनंतर "हे महातेजस्वि अग्ने, वायूसहवर्तमान तूं ह्या रुद्रसंबंधीं तेजामध्यें प्रविष्ट हो" ह्मणून देवांनीं पुनरपि अग्नीला सांगितलें असतां १८ अग्नीनें व्याप्त झालेलें तें तेज श्वेतपर्वतरूप बनलें आणि श्वेतपर्वतरूप बनलेलें तें तेज ज्या प्रदेशामध्यें प्रविष्ट झालें त्या प्रदेशांत अग्नि आणि सूर्य ह्यांसारखें तेजस्वी असें एक शरांचें दिव्य वन झालें १९ व त्या ठिकाणीं अग्निसंभव महातेजस्वी कार्तिकेय उत्पन्न झाला. ऋषिगणासहवर्तमान सर्व देवांचीं मनें अत्यंत सुप्रसन्न झालीं व त्यांनीं उमा आणि शिव ह्यांची अतिशयच प्रशंसा केली. तेव्हां, हे रामा, पार्वती देवांशीं रागारागानें बोलली इतकेंच नव्हे परंतु, क्रोधाच्या योगानें जिचे नेत्र आरक्तवर्ण झाले आहेत अशा त्या पार्वतीनें सर्व देवांना असा शाप दिला कीं, "पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेनें मी पतीशीं संगत झालें असतां ज्याअर्थी तुह्मी मला समागमापासून निवृत्त केलें २०, २१, २२ त्याअर्थी तुह्मांला आपल्या स्त्रियांचे ठिकाणीं अपत्योत्पत्ति होणार नाहीं. आजपासून तुमच्या स्त्रिया संतानरहित होतील" २३. ह्याप्रमाणें सर्व देवांना शाप देऊन तिनें पृथ्वीलाही असा शाप दिला कीं "हे पृथ्वि, तुझें एकच स्वरूप कायम रहाणार नाहीं; तूं पुष्कळांची भार्या होशील २४. हे दुर्मति पृथ्वि, ज्याअर्थीं मला पुत्र नसावा अशी तूं इच्छा केलीस त्याअर्थीं माझ्या क्रोधानें कलुषित झालेल्या तुला पुत्रसुख प्राप्त

प्राप्स्यसे त्वं सुदुर्मेधो मम पुत्रमनिच्छती२५ तान्सर्वान्पीडितान्दृष्ट्वा सुरान्सुरपतिस्तदा। गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् २६ स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः। हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सह देव्या महेश्वरः २७ एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः। गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मण २८ [११६३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

तप्यमाने तदा देवे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः। सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् १ ततोऽब्रुवन्सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम्। प्रणिपत्य सुरा राम सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः २ येन सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा। स तपः परमास्थाय तप्यते स्म सहोमया ३ यदत्रानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया। संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ४ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः। सान्त्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ५ शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्न प्रजाः स्वासु पत्निषु। तस्या वच-

होणार नाहीं " २५. ह्याप्रमाणें पार्वतीचा शाप झाल्यामुळें ते सर्व देव दुःखित झालेले अवलोकन करून देवाधिपति महेश्वर वरुणरक्षित पश्चिमदिशेकडे जाण्याकरितां निघाले २६ आणि त्या हिमालयपर्वताच्या उत्तर प्रदेशावर जाऊन हिमवत्प्रभवनामक शिखराचे ठिकाणीं देवीपार्वतीसहवर्तमान ते महेश्वर तपश्चर्या करूं लागले २७. असो. हे रामा, पार्वतीसंबंधानें ही सविस्तर हकीकत मीं तुला कथन केली. आतां, हे लक्ष्मणासहवर्तमान रामा, तूं माझ्यापासून गंगेची उत्पत्ति श्रवण कर २८. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं छत्तिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३६ ॥

देवाधिदेव शंकर तपश्चर्या करूं लागले असतां अग्निप्रभृति देव इंद्रासहवर्तमान सेनापति प्राप्त होण्याच्या इच्छेनें ब्रह्मदेवाकडे गेले १ आणि नंतर ते सर्व अग्निप्रभृति देव इंद्रासहवर्तमान प्रणाम करून भगवान् ब्रह्मदेवाला ह्मणाले २ " हे देवा, ज्या भगवानानें पूर्वीं आह्मांला (बीजरूपानें) सेनापति दिला तो भगवान् उत्कृष्ट मौन धारण करून तपश्चर्या करीत आहे ३. तेव्हां अशा प्रसंगीं जें काय कर्तव्य असेल तें, हे विधानज्ञ, आपण लोकांचें हित करण्याची इच्छा धरून करा ; आपणच आमचा उत्कृष्ट आधार आहांत ४. ह्याप्रमाणें देवतांचें भाषण श्रवण केल्यावर सर्व लोकांचा पितामह ब्रह्मदेव सांत्वन करीत करीत मधुर वाक्यांनीं देवांना ह्मणाला ५ " स्वपत्नींचे ठिकाणीं तुह्मांला संतान प्राप्त होणार नाहीं असें जें पर्वतकन्येनें ह्मटलें आहे तें तिचें

नमक्लिष्टं सत्यमेव न संशयः ६ इयमाकाशगङ्गा च यस्यां पुत्रं हुताशनः। जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिन्दमम् ७ ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तं सुतम् । उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ८ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन । प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ९ ते गत्वा परमं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः १० देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ११ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः। गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् १२ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवशीर्यत १३ समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन १४ तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोगमम् । अशक्ता धारणे देव तेजस्तव समुद्धतम् १५ दह्यमानाग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना । अथा-

वचन अमोघ असल्यामुळें सत्य होणारच आहे ह्यांत संशय नाहीं ६ असो. ही आकाशगंगा आहे व हिचे ठिकाणीं शत्रूंचें दमन करणारा असा देवसेनापति पुत्र अग्नि उत्पन्न करील ७; पर्वतराजाची ज्येष्ठ कन्या स्वतःच्या अपत्याप्रमाणें त्या पुत्राला मान देईल आणि उमेलाही तें अगदीं संमत होईल ह्याविषयीं संशय नाहीं "८. ह्याप्रमाणें तें ब्रह्मदेवाचें भाषण श्रवण करून देव कृतकृत्य झाले आणि, हे रघुनंदना रामा, प्रणिपातपूर्वक त्या सर्व देवांनीं ब्रह्मदेवाचें पूजन केलें ९. हे रामा, नंतर धातूंनीं भूषित अशा सर्वोत्कृष्ट कैलासपर्वतावर जाऊन पुत्रोत्पत्तीकरितां त्या सर्व देवतांनीं अग्नीची प्रार्थना केली कीं १० "हें देवकार्य आहे; ह्यास्तव, हे महातेजस्वी हुताशना, पर्वतकन्यका जो गंगा तिचे ठिकाणीं तूं शंकराचें तेज नेऊन ठेव" ११. नंतर सांगितलेलें कार्य करण्याविषयीं देवांना वचन देऊन अग्नि गंगेसमीप आला आणि ह्मणाला "हे देवि, तूं गर्भ धारण कर. हें देवतांना प्रिय आहे" १२. अशा प्रकारचें हें अग्नीचें भाषण श्रवण करून गंगेनें दिव्य रूप धारण केलें. तेव्हां तिचें तें सौंदर्यवैभव अवलोकन केल्याबरोबर तो (पारदरूप शिवतेजोराशि) आसमंतात्भागीं उचंबळून पडला १३. तेव्हां अग्नीनें चोहोंकडून गंगा देवीला (शिववीर्यरूप पारद्यानें) अभिषेक केला (ह्मणजे गंगेच्या आसमंतात्भागीं अग्नीनें तो पारद ठेविला) असतां, हे रघुनंदना रामा, गंगेचे सर्व ओघ त्यानें भरून गेले १४. नंतर त्या सर्वदेवाग्रणी अग्नीला गंगा ह्मणाली "हे देवा, तूं ठेविलेलें हें अत्यंत उग्र तेज धारण करण्यास मी समर्थ नाहीं १५. त्या तेजोरूप अग्नीच्या योगानें माझ्या शरीराचा

अब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः १६ इह हैमवते पार्श्वे गर्भोऽयं संनिवेश्य-
ताम् । श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् १७ उत्ससर्ज महा-
तेजाः स्रोतोभ्यो हि तदानघ । यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजाम्बूनदप्र-
भम् १८ काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमतुलप्रभम् । ताम्रं कार्ष्णायसं चैव
तैक्ष्ण्यादेवाभिजायत १९ मलं तस्याभवत्तत्र त्रपु सीसकमेव च । तदे-
तद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत २० निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभि-
रञ्जितम् । सर्वं पर्वतसंनद्धं सौवर्णमभवद्वनम् २१ जातरूपमिति ख्यातं
तदाप्रभृति राघव । सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् २२ तं कुमारं
ततो जातं सेन्द्राः सहमरुद्गणाः । क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोज-
यन् २३ ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् । ददुः पुत्रोऽयम-
स्माकं सर्वासामिति निश्चिताः २४ ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति
ब्रुवन् । पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः २५ तेषां तद्वचनं

अगदीं भडका होत असल्यामुळें मला फारच मूर्च्छा येऊं लागली आहे ". ह्यावर
सर्व देवांच्या उद्देशानें हवन केलेल्या द्रव्याचें भक्षण करणारा अग्नि " ह्या हिमाल-
याच्या पार्श्वभागीं हा गर्भ ठेव " ह्मणून गंगेला ह्मणाला असतां त्याचें भाषण श्रवण
करून तो अत्यंत उज्ज्वल गर्भ १६,१७, हे निष्पापा, त्या महातेजस्वी गंगेनें आपल्या
प्रवाहापासून हिमालयावर नेऊन ठेविला. गंगेपासून निघालेलें तें तेज तावलेल्या
सुवर्णासारिखें होतें १८ आणि ह्मणून ज्या भूप्रदेशावर तें ठेविलें गेलें तो भूप्रदेश
अतुल कांतीनें युक्त असें सुवर्ण बनला व त्या तेजाच्या तीक्ष्णपणामुळें पलीकडे असु-
लेला कांहीं भूप्रदेश ताम्र व लोह बनून राहिला १९. त्या गर्भाचा मल कथिल व
शिसें बनला आणि ह्याप्रमाणें भूमीवर प्राप्त झालेलें तें तेज अनेक धातूंच्या रूपानें
वृद्धिंगत झालें २०. गर्भ हिमालयावर ठेवितांक्षणीं त्याच्या तेजाच्या योगानें रंजित
झालेलें तें पर्वतसंबंधीं वन सर्व सुवर्णाचें झालें २१. हे पुरुषश्रेष्ठा राघवा, तेव्हांपासून
अग्नीसारिखे तेजोरूप असलेलें सुवर्ण जातरूप ह्मणून प्रख्यात झालें २२. तदनंतर रुद्र-
तेजापासून उत्पन्न झालेल्या त्या कुमाराला दुग्धपान मिळावें एतदर्थ मरुद्गण व इंद्र
ह्यांसहवर्तमान सर्व देवांनीं कृत्तिकांची योजना केली २३. तेव्हां हा आमच्या सर्वांचा
पुत्र होईल असा उत्कृष्ट ठराव करून व त्याप्रमाणें आपल्या मनाचा निश्चय करून त्या
कृत्तिकांनीं तो कुमार उत्पन्न होतांक्षणीं त्याला दुग्धपान दिलें २४. तदनंतर " हा
तुमचा पुत्र कार्तिकेय ह्मणून त्रैलोक्यामध्यें विख्यात होईल ह्यांत संशय नाहीं "
ह्मणून सर्व देवता त्यांना ह्मणाल्या २५. शिवपार्वतीपासून प्रथम स्कन्न ह्मणजे च्युत

श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्रवे । स्नापयन्परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलम् २६ स्कन्द इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवे । कार्तिकेयं महाबाहुं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् २७ प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् । षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः २८ गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा । अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्विभुः २९ सुरसेनागणपतिमभ्यषिञ्चन्महाद्युतिम् । ततस्तममराः सर्वे समेत्याग्निपुरोगमाः ३० एष ते राम गङ्गाया विस्तराभिहितो मया । कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ३१ भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः । आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ३२ [११९५] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

तां कथां कौशिको रामे निवेद्य मधुराक्षराम् । पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् १ अयोध्याधिपतिर्वीर पूर्वमासीन्नराधिपः । सगरो

झालेल्या आणि गंगेच्या गर्भापासून स्राव झाल्यावर पराकाष्ठेच्या कांतीनं अग्नीप्रमाणं देदीप्यमान असलेल्या त्या गर्भाला कृत्तिकांनीं त्या देवतांचें भाषण श्रवण केल्यावर स्नान घातलें २६ आणि, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, कार्तिकेय प्रथमतः स्कन्न म्हणजे शिवपार्वतीच्या शरीरापासून च्युत होऊन गंगेच्या गर्भांतून स्राव झाल्यानंतर जन्मास आला असल्यामुळें (म्हणजे सावयव आला अस्ल्यामुळें) देवांनीं स्कंद असें त्याचें नांव ठेविलें २७. असो. नंतर कृत्तिकांचे ठिकाणीं उत्कृष्ट दुग्धाचा प्रादुर्भाव झाला असतां सहा मुखांनीं युक्त होऊन त्या कुमारानें त्या सहाही कृत्तिकांचें स्तनपान केलें २८ व एक दिवस स्तनपान केल्यावरच सुकुमार शरीरानें युक्त असलेल्याही त्या समर्थ कार्तिकेयानें स्वतःच्या वीर्याच्या योगानें दैत्यसेनासमुदाय जिंकून टाकिले २९. तेव्हां अग्निप्रभृति सर्व देवांनीं एकत्र जळून त्या महातेजस्वी कार्तिकेयाला देवसेनापति ह्या नात्यानें अभिषेक केला ३०. असो. हे रामा, धनदायक व पुण्यकारक असा कुमारजन्म आणि गंगेसंबंधीं सविस्तर वृत्त हें मीं तुला कथन केलें ३१. हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, ह्या भूतलावर जो मानव कार्तिकेयाविषयीं भक्ति धारण करितो तो चिरायु होऊन पुत्रपौत्रांसहवर्तमान स्कंदलोकीं जातो ३२. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडांपैकीं सदतिसावा सर्ग समाप्त झाला॥ ३७॥

ह्याप्रमाणें ती कथा कुशिकवंशज विश्वामित्रांनीं मधुर शब्दांनीं रामाला कथन केल्यावर ते पुनरपि त्या ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाला म्हणाले १ " हे वीरा, सगर म्हणून पूर्वी एक अयोध्याधिपति धर्मात्मा राजा होऊन गेला. तो संतानरहित

नाम्न धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः २ वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः । ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ३ अरिष्टनेमेर्दुहिता सुपर्णभगिनी तु सा । द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ४ ताभ्यां सह महाराजः पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः । हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ५ अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः । सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतां वरः ६ अपत्यलाभः सुमहान्भविष्यति तवानघ । कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ७ एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव । षष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ८ भाषमाणं नरव्याघ्रं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् । ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ९ एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन्का बहूञ्जनयिष्यति । श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्सत्यमस्तु वचस्तव १० तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः । उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोऽत्र विधीयताम् ११ एको वंशकरो वास्तु बहवो वा महाबलाः । कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कं वरमि-

असल्यामुळें संतानप्राप्तीविषयीं उत्सुक होता २. हे रामा, विदर्भराजाची केशिनी ह्मणून एक कन्या होती ती धर्मिष्ठ व सत्यवचनी असून सगराची ज्येष्ठ पत्नी होय ३. अरिष्टनेमीची कन्या आणि सुपर्णाची भगिनी अशी सुमति ह्मणून सगराची दुसरी पत्नी होती ४. त्या पत्नींसहवर्तमान हिमालयासन्निध भृगुप्रस्रवण पर्वतावर त्या महाराजानें तपश्चर्या केली ५. नंतर शंभर वर्षें पूर्ण झाल्यावर त्या तपश्चर्येच्या योगानें भृगुमुनि संतुष्ट झाले आणि सत्य भाषण करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या भृगु महर्षींनीं सगराला असा वर दिला कीं ६. " हे निष्पापा, तुला मोठा अपत्यलाभ होईल आणि हे पुरुषश्रेष्ठा, लोकांमध्यें तुझी अप्रतिम कीर्ति होईल ७. बा सगरा, तुझ्या एका पत्नीला वंश चालविणारा पुत्र होईल आणि दुसऱ्या पत्नीचे ठिकाणीं साठ हजार पुत्र उत्पन्न होतील " ८. ह्याप्रमाणें ते पुरुषश्रेष्ठ भृगुमहर्षि सांगूं लागले असतां त्यांना प्रसन्न करून घेऊन स्वतः अत्यंत संतुष्ट झालेल्या राजकन्यांनीं हात जोडून " हे ब्रह्मन्, एक पुत्र कोणाला होईल आणि पुष्कळ कोणाला होतील हें ऐकण्याची आमची इच्छा आहे; हे ब्रह्मन्, आपलें भाषण सत्य होवो " असें विचारिलें असतां ९,१० त्यांचें भाषण श्रवण करून अत्यंत धार्मिक भृगु उत्कृष्ट वाणीनें त्यांना ह्मणाले " ह्याविषयीं तुमची इच्छा काय आहे ती कळवूं या ११. सारांश, वंश चालविणारा पुत्र पाहिजे असल्यास एकच होईल आणि कीर्तिमान् व मोठे उत्साही व महाबलाढ्य असे पुष्कळ पुत्रही होतील. तेव्हां कोणता वर कोणाला

च्छति १२ मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन । पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसंनिधौ १३ षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा । महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् १४ प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य तम् । जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन १५ अथ काले गते तस्य ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत । असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् १६ सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुम्बं व्यजायत । षष्टिः पुत्रसहस्राणि तुम्बभेदाद्विनिःसृता १७ घृतपूर्णेषु कुम्भेषु धात्र्यस्तान्समवर्धयन् । कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे १८ अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः । षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा १९ स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठः सगरस्यात्मसंभवः । बालान्गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनन्दन २० प्रक्षिप्य प्राहसन्नित्यं मज्जतस्तान्निरीक्ष्य वै २१ एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिबाधकः । पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरात् २२ तस्य पुत्रोंऽशुमान्नाम असमञ्जस्य वीर्यवान् । संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियं-

---

पाहिजे तें समजूं द्या " १२. ह्याप्रमाणें मुनीचें भाषण श्रवण केल्यावर, हे रघुनंदना रामा, केशिनीनें वंश चालविणारा असा एकच पुत्र राजाचे सन्निध मागून घेतला १३ आणि सुपर्णभगिनी सुमतीनें मोठे उत्साही व कीर्तिमान् असे साठ हजार पुत्र मागून घेतले १४. नंतर, हे रघुनंदना, त्या मुनींना प्रदक्षिणा करून व मस्तकानें प्रणाम करून तो सगरराजा भार्यासहवर्तमान आपल्या नगराला परत गेला १५. पुढें कांहीं काल लोटल्यावर ज्येष्ठ पत्नी जी केशिनी तिला राजापासून असमंज म्हणून पुत्र झाला १६. हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, सुमतीला एक गर्भतुंब झाला व तो तुंब फुटून त्यांतून साठ हजार पुत्र बाहेर निघाले १७. घृतानें भरलेल्या कुंभाचे ठिकाणीं दाईंनीं ते वाढविले व पुष्कळ काल लोटल्यानंतर ते सर्व यौवनावस्थेमध्यें आले १८. असो. ह्याप्रमाणें उत्पत्तीनंतर पुष्कळ काळ लोटल्यावर रूप व यौवन ह्यांनीं ते सगराचे साठ हजार पुत्र युक्त झाले १९. हे रघुनंदना, सगराचा तो पुरुषश्रेष्ठ ज्येष्ठ पुत्र असमंज त्या बालकांना घेऊन जाऊन सरयूनदीच्या उदकांत २० नेहमीं टाकीत असे आणि ते गटांगळ्या खाऊं लागले असतां त्यांच्याकडे पाहून हंसत असे २१. ह्याप्रमाणें सज्जनांना पीडा देणारा तो दुराचारी पुत्र नगरवासी जनांचें अहित करण्याविषयीं तत्पर राहूं लागला असतां पित्यानें त्याला नगरांतून घालवून दिलें २२. त्या असमंजाचा अंशुमान् म्हणून एक वीर्यवान् पुत्र होता; तो सर्व लोकांना संमत असून सर्वांना प्रिय असेंच भाषण करणारा होता २३. असो. तदनंतर

षट्: २३ ततः कालेन महता मतिः समभिजायत । सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता २४ स कृत्वा निश्चयं राजा सोपाध्यायगणस्तदा । यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे २५ [१२२०] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः । उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् १ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् । पूर्वको मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरत् २ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः । विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ३ श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः । शंकरश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ४ विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् । तयोर्मध्ये समभवद्यज्ञः स पुरुषोत्तम ५ स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि । तस्याश्वचर्यां काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः ६ अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ।

बराच काल लोटल्यावर, हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, "आपण अश्वमेधनामक याग करावा" असा दृढ विचार सगराच्या मनामध्यें आला २४ आणि यज्ञानुष्ठानाविषयीं उपाध्यायगणांसहवर्तमान निश्चय करून तो वेदवेत्ता राजा यज्ञाच्या उपक्रमाला लागला"२५. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीतश्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं अडतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३८ ॥

ह्याप्रमाणें विश्वामित्रमुनींनें भाषण श्रवण केल्यावर कथा चालतां चालतां अत्यंत संतुष्ट झालेला रघुनंदन राम अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान असलेल्या विश्वामित्रमुनींना म्हणाला १ "आपलें देव बरें करो. हे ब्रह्मन्, माझ्या पूर्वजानें कसा यज्ञ केला ही कथा सविस्तर श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे" २. ह्याप्रमाणें रामाचें म्हणणें ऐकून घेऊन सांगण्याविषयीं उत्सुक झालेले विश्वामित्रमुनि हंसत हंसत ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाला म्हणाले ३ "हे रामा, महात्म्या सगराच्या यज्ञाविषयीं सविस्तर वर्तमान तूं श्रवण कर. हिमवान् ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेला शंकराचा श्वशुर ४ आणि विंध्यपर्वत हे उंचीमध्यें जवळ जवळ एकमेकांची बरोबरी करणारे असून (दोहोंमध्यें मोठासा पर्वत नसल्यामुळें) एकमेकांकडे जसे कांहीं पहात असतात. त्या पर्वतांमध्यें, हे पुरुषोत्तमा रामा, तो यज्ञ झाला ५. कारण, हे पुरुषश्रेष्ठा, तो प्रदेश यज्ञकर्माला प्रशस्त आहे. असो. बा काकुत्स्था रामा, महाधनुर्धारी व महारथी असा जो सगराच्या मतानें वागणारा (त्याचा पौत्र) अंशुमान् हा त्या यज्ञसंबंधीं अश्वाचें रक्षण करीत होता. ह्याप्रमाणें सगराचा तो यज्ञ चालला असतां पूर्व

तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ७ राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञि-
याश्वमपाहरत् । ह्रियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः ८ उपा-
ध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् । अयं पर्वणि वेगेन यज्ञियाश्वोऽपनी-
यते ९ हर्तारं जहि काकुत्स्थ हयश्चैवोपनीयताम् । यज्ञच्छिद्रं भवत्ये-
तत्सर्वेषामशिवाय नः १० तत्तथा क्रियतां राजन्यज्ञोऽच्छिद्रः कृतो
भवेत् । सोपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्सदसि पार्थिवः ११ षष्टिं पुत्रसह-
स्राणि वाक्यमेतदुवाच ह । गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः १२
मन्त्रपूतैर्महाभागैरास्थितो हि महाक्रतुः । तद्गच्छत विचिन्वध्वं पुत्रका
भद्रमस्तु वः १३ समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छत । एकैकं योजनं
पुत्रा विस्तारमभिगच्छत १४ यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खनत मेदिनीम् । तमेव
हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया १५ दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगण-
स्त्वहम् । इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् १६ ते सर्वे हृष्टम-
नसो राजपुत्रा महाबलाः । जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः १७

दिवशीं इंद्रानें ६,७ राक्षसरूप धारण करून त्या यज्ञसंबंधीं अश्वाचा अपहार केला. तेव्हां, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, त्या अश्वाचा अपहार होऊं लागला असतां महात्मे ८ सर्व उपाध्यायगण यजमानाला ह्मणाले " पर्वसमयींच ह्या यज्ञसंबंधीं अश्वाचा सत्वर अपहार होत आहे ९. ह्यास्तव, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना सगरा, ह्या अपहार करणाऱ्यांचा वध करून तूं आपला अश्व परत आण. कारण, यज्ञामध्यें आह्मां सर्वांच्या अकल्याणाला कारणीभूत होणारें असें हें विघ्न होत आहे १०. ह्यास्तव, हे राजा, यज्ञ निर्विघ्नपणें पार पडेल अशी तजवीज कर ". ह्याप्रमाणें उपाध्यायांचें भाषण श्रवण केल्यावर त्या यज्ञमंडपामध्यें तो राजा ११ आपल्या साठ हजार पुत्रांना, ह्मणाला " हे पुरुषश्रेष्ठ पुत्रहो, राक्षसांच्या मायेनें जर हें विघ्न प्राप्त होईल तर मंत्रपूत अशा मोठमोठ्या ऋत्विजांनीं हा महाक्रतु युक्त असतांमाही आपली धडगत होईल असें मला वाटत नाहीं. तस्मात्, हे पुत्रहो, तुह्मी जा आणि अश्व शोधून आणा; तुमचें कल्याण असो १२,१३. एकेक जण एक एक योजनपर्यंत लांब जा आणि अशा रीतीनें ही सर्व समुद्रवलयांकित पृथ्वी हुडकून काढा १४. इतकेंच नव्हे परंतु, (भूमीवर जर अश्व उपलब्ध न होईल तर) माझ्या आज्ञेनें तुह्मी अश्व दृष्टीं पडेपर्यंत पृथ्वी खणून काढा १५. यज्ञदीक्षा घेतलेला असा मी, पौत्र आणि उपाध्यायगण ह्यांसहवर्तमान, अश्व दृष्टीं पडेपर्यंत येथेंच थांबून राहीन. तुमचें कल्याण असो " १६. ह्याप्रमाणें पित्याची आज्ञा झाल्यावर त्या

योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम्। बिभिदुः पुरुषव्याघ्रा वज्र-
स्पर्शसमैर्भुजैः १८ शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः। भिद्यमाना
वसुमती ननाद रघुनन्दन १९ नागानां वध्यमानानामसुराणां च राघव।
राक्षसानां दुराधर्षं सत्त्वानां निनदोऽभवत् २० योजनानां सहस्राणि षष्टिं
तु रघुनन्दन। बिभिदुर्धरणीं राम रसातलमनुत्तमम् २१ एवं पर्वतसंबाधं
जम्बूद्वीपं नृपात्मजाः। खनन्तो नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः २२ ततो
देवाः सगन्धर्वाः सासुराः सहपन्नगाः। संभ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमु-
पागमन् २३ ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा। ऊचुः परमसं-
त्रस्ताः पितामहमिदं वचः २४ भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः।
बहवश्च महात्मानो वध्यन्ते जलचारिणः २५ अयं यज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वो-
पनीयते। इति ते सर्वभूतानि हिंसन्ति सगरात्मजाः २६ [१२४६] इति श्रीम-
द्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकोनचत्वारिंशः सर्गः॥ ३९॥

महाबलाढ्य राजपुत्रांच्या मनाला उल्लास प्राप्त झाला आणि, हे रामा, पित्याच्या आज्ञेनें बद्ध झालेले ते राजपुत्र भूतलावर गेले १७. एक एक योजन लांबपर्यंत एक एक जण भूतलाचे ठिकाणीं हिंडल्यावर ते पुरुषश्रेष्ठ स्पर्शाविषयीं वज्रसमान असलेल्या आपल्या बाहूंच्या योगानें आणि अत्यंत भयंकर नांगर व वज्रप्राय शूल ह्यांच्या योगानें पृथ्वी खणूं लागले असतां, हे रघुनंदना रामा, खणीत होतां होतां ती पृथ्वी गर्जना करूं लागली १८, १९. कारण, हे रघुवंशजा रामा, राक्षस, नाग, असुर इत्यादि प्राण्यांचा वध होऊं लागला असतां ते भयंकर गर्जना करूं लागले २०. हे रघुनंदना रामा, साठहजार योजनेंपर्यंत त्यांनीं अनुपम रसातल खणून काढिलें २१ आणि ह्याप्रमाणें खणतां खणतां, हे श्रेष्ठ राजकुमारा, पर्वतांनीं गजबजलेल्या जंबुद्वीपाभोंवतीं सर्व बाजूंनीं ते राजपुत्र हिंडूं लागले २२. तेव्हां गंधर्व, असुर व पन्नग ह्यांसहवर्तमान सर्व देव मनामध्यें अगदीं घाबरून जाऊन ब्रह्मदेवाकडे गेले २३ आणि त्या महात्म्या ब्रह्मदेवाला प्रसन्न करून घेतल्यावर पराकाष्ठेचे त्रस्त व खिन्नवदन झालेले ते देव त्याला ह्मणाले २४ "हे भगवन्, सगराचे पुत्र सर्व पृथ्वी खणून काढीत आहेत आणि पुष्कळ महात्म्यांचा व जलचर प्राण्यांचा ते वध करीत आहेत २५. सारांश, हाच आमचा यज्ञविघातक आहे व ह्यानेंच आमचा अश्व नेला आहे असें समजून ते सगरपुत्र सर्व प्राण्यांची हिंसा करीत आहेत २६. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीतश्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं एकुणचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला॥ ३९॥

देवानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः । प्रत्युवाच सुसंत्रस्तान्कृ-
तान्तबलमोहितान् १ यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः । महिषी
माधवस्यैषा स एव भगवान्प्रभुः २ कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं
धराम् । तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ३ पृथिव्याश्चापि
निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः । सगरस्य च पुत्राणां विनाशो दीर्घदर्शि-
नाम् ४ पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिंदमाः । देवाः परमसंहृष्टाः पुन-
र्जग्मुर्यथागतम् ५ सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महास्वनः । पृथिव्यां
भिद्यमानायां निर्घातसमनिःस्वनः ६ ततो भित्त्वा महीं सर्वां कृत्वा चापि
प्रदक्षिणम् । सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ७ परिक्रान्ता मही
सर्वा सत्त्ववन्तश्च सूदिताः । देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगपन्नगाः ८ न
च पश्यामहेऽश्वं ते अश्वहर्तारमेव च । किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र
विचार्यताम् ९ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः । समन्युरब्रवी-

ह्याप्रमाणें देवतांचें भाषण श्रवण केल्यावर अत्यंत त्रस्त व कालसामर्थ्यानें मोहित झालेल्या त्या देवांना भगवान् ब्रह्मदेव ह्मणाले १ "ज्या विवेकी वासुदेवाची ही संपूर्ण पृथ्वी आहे ह्मणजे ज्या माधवाची ही भार्या आहे तोच आमचा प्रभु भगवान् २ कपिलरूपाचें अवलंबन करून सर्वदां पृथ्वी धारण करीत आहे. तेव्हां त्याच्या क्रोधाग्नीनें ते राजपुत्र दग्ध होऊन जातील ३. कारण, पृथ्वीचा भेद आणि सगराच्या पुत्रांचा नाश हीं प्रत्येक कल्पामध्यें अवश्य ठरलेलींच आहेत ; ह्मणून अतींद्रियवेत्त्यांना समजून चुकलेलेंच आहे" ४. ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवाचें भाषण श्रवण केल्यावर शत्रुदमन करणारे तेहतीस(कोटि)ही देव पराकाष्ठेचे आनंदित झाले आणि आल्या वाटेनें परत गेले ५. असो. सगराच्या पुत्रांमुळें पृथ्वीचा भेद होऊं लागला असतां निर्घातध्वनीसारखा मोठा ध्वनी होऊं लागला ६. तदनंतर सर्व पृथ्वी भेदून आणि तिला प्रदक्षिणाही करून परत आल्यावर ते सर्व सगरपुत्र एकत्र जुळून आपल्या पित्याला ह्मणाले ७ "आह्मीं सर्व पृथ्वी धुंडिली आणि बलाढ्य असे देव, दानव, राक्षस, पिशाच, उरग व पन्नग ह्यांचाही नाश केला ८; परंतु आपला अश्व अथवा त्या अश्वाला नेणारा आमच्या कोठें आढळांत आला नाहीं. आपलें देव बरें करो. आतां आह्मीं काय करावें ? ह्याविषयीं आपण आतां कांहीं तरी उपाय मनांत आणा" ९. ह्याप्रमाणें

१ वायुना निहतो वायुर्गगनाच्च पतत्यधः । प्रचंडघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥ वाऱ्यावर वारा आपटून आकाशांतून खालीं आला असतां जो प्रचंड व भयंकर नाद होतो त्याला निर्घात असें ह्मणतात.

द्वाक्यं सगरो रघुनन्दन १० भूयः खनत भद्रं वो विभेद्य वसुधातलम् ।
अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तत ११ पितुर्वचनमासाद्य सगरस्य
महात्मनः । षष्टिः पुनः सहस्राणि रसातलमभिद्रवन् १२ खन्यमाने तत-
स्तस्मिन्ददृशुः पर्वतोपमम् । दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् १३
सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन । धारयामास शिरसा विरूपाक्षो
महागजः १४ यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रामार्थं महागजः । खेदाच्चाल-
यते शीर्षं भूमिकम्पस्तदा भवेत् १५ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं
महागजम् । मानयन्तो हि ते राम जग्मुर्भित्त्वा रसातलम् १६ ततः
पूर्वां दिशं भित्त्वा दक्षिणां बिभिदुः पुनः । दक्षिणस्यामपि दिशि ददृ-
शुस्ते महागजम् १७ महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् । शिरसा
धारयन्तं गां विस्मयं जग्मुरुत्तमम् १८ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा सग-
रस्य महात्मनः । षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां बिभिदुर्दिशम् १९
पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् । दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते

पुत्रांचें भाषण श्रवण केल्यावर, हे रघुनंदना रामा, तो नृपश्रेष्ठ सगर क्रोधयुक्त होऊन ह्मणाला १० "तुमचें कल्याण असो. तुह्मी पुनरपि खणा आणि भूतलाचा भेद करून व अश्वाचा अपहार करणाऱ्याला गाठून कार्य झाल्यावर परत या" ११. हीं महात्म्या सगरनामक पित्याची आज्ञा मान्य करून ते साठ हजार पुत्र रसातलावर धांवले १२ आणि तें रसातल खणूं लागल्यावर उग्र नेत्रांनीं युक्त असा एक पर्वतप्राय दिग्गज महीतल धारण करीत असलेला त्यांनीं अवलोकन केला १३. सारांश, हे रघुनंदना, उग्र नेत्रांनीं युक्त असलेल्या त्या महागजानें पर्वत व वनें ह्यांसहवर्तमान संपूर्ण पृथ्वी मस्तकीं धारण केली होती १४. हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, अळस जाऊन श्रमपरिहार होण्याकरितां ज्यावेळीं तो महागज मस्तक हालवीत असतो त्यावेळीं भूकंप होत असतो १५. हे रामा, त्या दिक्पाल महागजाचा मान राखण्याकरितां त्यांनीं त्याला प्रदक्षिणा केली आणि नंतर ते रसातलाचा भेद करून आंत गेले १६. ह्याप्रमाणें पूर्व दिशेस पृथ्वी भेदून दक्षिण दिशा भेदिली असतां दक्षिण दिशेसही त्यांनीं एक महागज अवलोकन केला १७. त्या महात्म्या महापद्मनामक गजाचें शरीर प्रचंड पर्वतासारिखें असून तो मस्तकानें पृथ्वी धारण करीत होता. तेव्हां त्याला अवलोकन केल्यावर त्या सगरपुत्रांना फारच विस्मय झाला १८. असो. महात्म्या सगराचे साठ हजार पुत्र त्याला प्रदक्षिणा करून पश्चिम दिशेस भेद करूं लागले १९. नंतर पश्चिम दिशेसही पर्वतप्राय असा एक सौमननामक दिक्पाल महागज

महाबलाः २० ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम्। खनन्तः समुपाक्रान्ता दिशं सोमवतीं तदा २१ उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम्। भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् २२ समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम्। षष्टिः पुत्रसहस्राणि बिभिदुर्वसुधातलम् २३ ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम्। रोषादभ्यखनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः २४ ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः। ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् २५ हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः। प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन २६ ते तं यज्ञहनं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः। खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः॥ अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन् २७ अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हृतवानसि। दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् २८ श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन। रोषेण महताविष्टो हुंकारमकरोत्तदा २९ ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना। भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ३० [१२७६] इति० सर्गः ॥ ४० ॥

त्या महाबलाढ्य सगरपुत्रांनीं अवलोकन केला २०. त्यांनीं प्रदक्षिणापूर्वक त्याला "बरें आहे नां?" ह्मणून विचारिलें आणि उत्तर दिशा खणण्याकरितां ते चालले २१. नंतर, हे रघुवंशजश्रेष्ठा रामा, उत्तर दिशेसही स्वतः बर्फासारिखा शुभ्रवर्ण असलेला भद्रनामक गज कल्याणकारक शरीरानें युक्त असूनही पृथ्वी धारण करीत असलेला त्यांनीं पाहिला २२. तेव्हां सर्वांनीं त्याला स्पर्श करून प्रदक्षिणा घातली आणि नंतर ते साठ हजार सगरपुत्र पृथ्वीचा भेद करूं लागले २३. तदनंतर ते सगरपुत्र प्रसिद्ध ईशान्य दिशेस गेले आणि सर्वही रागारागानें पृथ्वी खणूं लागले २४. तेव्हां भयंकर वेग व प्रचंड बल धारण करणाऱ्या त्या महात्म्या सगरपुत्रांनीं कपिलरूप धारण करून बसलेल्या सनातन वासुदेवाला अवलोकन केलें २५. नंतर त्या देवाच्या समीपच चरत असलेला अश्वही त्यानीं पाहिला व, हे रघुनंदना, अश्व दृष्टीं पडतांक्षणीं त्यांना कांहीं पराकाष्ठेचा आनंद झाला २६. तदनंतर तो कपिलच यज्ञविघात करणारा आहे असें समजून कुदळी, नांगर आणि अनेक प्रकारचे वृक्ष व पाषाण धारण करणारे ते सगरपुत्र क्रुद्ध झाले आणि "थांब थांब" असें ह्मणून त्याच्या अंगावर धांवले २७ व "आमचा यज्ञिय अश्व तूंच हरण केला आहेस. परंतु, हे दुर्बुद्धे, आह्मी हे सगरपुत्र येथें आलों आहों हें तूं समजून ठेव" असें त्याला पुनरपि ह्मणाले २८ हे रघुनंदना, त्यांचें भाषण श्रवण करून तो कपिल फारच क्रुद्ध झाला व त्यानें रागारागानें नुसतें हुंःकेलें २९ व त्याबरोबर, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, त्या महात्म्या

पुत्रांश्चिरगताञ्ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन । नप्तारमब्रवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा १ शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योसि तेजसा । पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोपवाहितः २ अन्तर्भौमानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च । तेषां तु प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्मुकम् ३ अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि । सिद्धार्थः संनिवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ४ एवमुक्तोंशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना । धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ५ स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः । प्रापद्यत नरश्रेष्ठ तेन राज्ञाभिचोदितः ६ देवदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः । पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ७ स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् । पितॄन्स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ८ दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाच महामतिः । असमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यसि ९ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् । यथाक्रमं

अतर्क्य कपिलानें ते सर्वही सगरपुत्र भस्मराशि बनवून सोडिले ३०. ह्याप्रमाणें०श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकी चाळिसावा सर्ग समाप्त झाला॥४०॥

हे रघुनंदना, पुत्रांना जाऊन फार दिवस झाले असें समजून आल्यावर सगर राजा स्वतःच्या तेजानें देदीप्यमान असलेल्या आपल्या नातवाला ह्मणाला १ " तूं शूर व विद्वान् असून तेजानें आपल्या पूर्वजांची बरोबरी करणारा आहेस. करितां, पितरांचा आणि अश्व नेणाऱ्याचा तूं शोध लाव २. पृथ्वीमध्यें असणारे प्राणी मोठे व वीर्यवान् असतात. तस्मात्, त्यांचा घात करण्याकरितां तूं खड्गासहवर्तमान धनुष्य घे ३. वंद्य असतील त्यांना अभिवंदन कर, विघ्न करणाऱ्यांचा वध कर आणि माझा यज्ञ शेवटास नेण्याला समर्थ असलेला असा तूं कार्य करून परत ये " ४. ह्याप्रमाणें महात्म्या सगरानें उत्तम प्रकारानें अंशुमानाला सांगितलें असतां धनुष्य व खड्ग घेऊन तो सत्वर चालता झाला ५ व, हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, त्या सगर राजाची आज्ञा झालेला तो अंशुमान् महात्म्या पितरांनीं भूमीमध्यें खणून ठेविलेल्या मार्गाशीं आला असतां ६ त्या महातेजस्वी अंशुमानानें देव, दानव, राक्षस, पिशाच, पक्षी व उरग ज्याची पूजा करीत आहेत असा दिग्गज अवलोकन केला ७. तेव्हां त्याला प्रदक्षिणा करून कुशलप्रश्न केल्यावर पितर व अश्व नेणारा ह्यांविषयीं त्यानें त्या दिग्गजाला विचारिलें असतां ८ तो महाविचारी दिग्गज त्याला ह्मणाला " हे असमंजसपुत्रा, तूं कार्यसिद्धि होऊन अश्वासहवर्तमान सत्वर परत येशील " ९. ह्याप्रमाणें त्याचें भाषण श्रवण केल्यावर सर्वही दिग्गजांना त्यानें क्रमाक्रमानें यथान्याय हाच प्रश्न केल

यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे १० तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यको-
विदैः । पूजितः सहयश्चैवागन्तासीत्यभिचोदितः ११ तेषां तद्व-
चनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः । भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य
सागराः १२ स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा । चुक्रोश परमार्तस्तु
वधात्तेषां सुदुःखितः १३ यज्ञियं च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः । ददर्श
पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः १४ स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो
जलक्रियाम् । स जलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् १५ विसार्य
निपुणां दृष्टिं ततोऽपश्यत्खगाधिपम् । पितॄणां मातुलं राम सुपर्णमनिलोप-
मम् १६ सचैनमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः । मा शुचः पुरुषव्याघ्र
वधोऽयं लोकसंमतः १७ कपिलेनाप्रमेयेण दग्धा हीमे महाबलाः । सलिलं
नार्हसि प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् १८ गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता
पुरुषर्षभ । तस्यां कुरु महाबाहो पितॄणां सलिलक्रियाम् १९ भस्मरा-

---

असतां १० भाषणतत्त्वज्ञ व योग्य भाषण करण्यास समर्थ अशा सर्वही गजांनीं त्याचा
मान राखिला आणि " अश्वासहवर्तमान तूं सत्वर परत येशील " ह्मणून त्याला
सांगितलें ११. तेव्हां त्यांचें तें भाषण श्रवण केल्यावर ज्या ठिकाणीं त्याचे पितर
कपिलांनीं भस्मराशि करून टाकिले होते त्या ठिकाणीं तो शीघ्रगति अंशुमान्
आला १२ आणि त्या पितरांचा वध झाल्याचें समजून आल्यामुळें पराकाष्ठेचा
व्याकुल व अत्यंत दुःखित झालेला तो असमंजसपुत्र अगदीं दुःखाधीन होऊन
शोक करूं लागला १३. तों इतक्यांत समीपच तो यज्ञिय अश्व संचार करीत आहे
असें दुःख व शोक ह्यांनीं व्याप्त झालेल्या त्या पुरुषश्रेष्ठ अंशुमानाच्या दृष्टीं पडलें १४.
नंतर, त्या राजपुत्रांची उदकक्रिया करण्याची त्याला इच्छा झाली. परंतु, तो
महातेजस्वी अंशुमान् उदकाची इच्छा करीत असतांना त्याला कोठें जलाशय
दिसेना १५. तेव्हां दूरचा पदार्थ अवलोकन करण्यास समर्थ अशी आपली दृष्टि त्यानें
चोहोंकडे फेंकिली असतां, हे रामा, वेगानें वायुतुल्य असलेला पित्यांचा मातुल गरुड
त्यानें पाहिला १६. नंतर तो महाबलाढ्य गरुड त्याला ह्मणाला " हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं
शोक करूं नको; हा तुझ्या पितरांचा वध लोकांच्या हिताला कारणीभूत होणारा
आहे १७. अचिंत्यशक्तिमान् कपिलानें ह्या महाबलाढ्य सगरपुत्रांना दग्ध केलें आहे.
ह्यास्तव, हे प्राज्ञ, तूं ह्यांना नुसतें सामान्य उदक देऊं नकोस १८. हे पुरुषश्रेष्ठा,
हिमालयाची ज्येष्ठ कन्या जी गंगा तिचे ठिकाणीं, हे महापराक्रमी अंशुमाना, तूं पित-
रांची उदकक्रिया कर १९. ती लोकपावनी गंगा भस्मराशि करून टाकिलेल्या [illegible]

शीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी २० तया क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गया लोक-
कान्तया। षष्टिः पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं गमिष्यति २१ निर्गच्छाश्वं
महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ। यज्ञं पैतामहं वीर निर्वर्तयितुमर्हसि २२ सुप-
र्णवचनं श्रुत्वा सोंशुमानतिवीर्यवान्। त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महा-
तपाः २३ ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन। न्यवेदयद्यथावृत्तं
सुपर्णवचनं तथा २४ तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः।
यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि २५ स्वपुरं त्वगमच्छ्री-
मानिष्टयज्ञो महीपतिः। गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत २६
अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान्। त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं
कृत्वा दिवं गतः २७ [१३०३] इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि-
काव्ये बालकाण्ड एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः। राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं
सुधार्मिकम् १ स राजा सुमहानासीदंशुमान्रघुनन्दन। तस्य पुत्रो महा-
नासीद्दिलीप इति विश्रुतः २ तस्मै राज्यं समादिश्य दिलीपे रघुनन्दन।

सगरपुत्रांना पावन करील २०. सारांश, त्या गंगेनें हें भस्म भिजलें ह्मणजे साठ हजार सगरपुत्रांना तें स्वर्गलोकीं पाठविण्यास समर्थ होईल २१. ह्यास्तव, हे महाभाग्यवान् पुरुषश्रेष्ठा, तूं चालता हो; हें वीरा, हा अश्व घे, आणि आपल्या अजाचा अश्वमेध याग तूं शेवटास ने " २२. हें गरुडाचें भाषण श्रवण केल्यावर तो महावीर्यवान् व महातपस्वी अंशुमान् अश्व घेऊन सत्वर परत गेला २३. नंतर, हे रघुनंदना, यज्ञदीक्षा घेतलेल्या राजाजवळ जाऊन त्यानें तें झालेलें वर्तमान व गरुडाचें ह्मणणें त्याला निवेदन केलें २४ व ती भयंकर वार्ता अंशुमानापासून श्रवण केल्यावर सगरराजानें सूत्राला अनुसरून तो याग यथाविधि शेवटास नेला २५. असो. यज्ञ आटोपल्यावर तो वैभवशाली भूपति आपल्या नगराला आला; परंतु, (पुत्रांच्या उद्धाराला कारणीभूत होणारी) गंगा येण्याला खात्रीचा उपाय कोणता ह्या विषयीं त्याची अटकळ झाली नाहीं २६. तेव्हां खात्रीलायक उपाय कोणता ह्याचा निर्णय न होतां बराच काळ लोटल्यावर ह्मणजे तीस हजार वर्षे राज्य केल्यावर तो महात्मा सगर राजा स्वर्गास गेला २७. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं एकेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४१ ॥

हे रामा, सगर मरण पावल्यावर अमात्यवर्ग अत्यंत धार्मिक अशा अंशुमानालाच राजा समजूं लागले १. हे रघुनंदना, तो अंशुमान् राजा फारच मोठा होता व त्यालाई

हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ३ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं वर्षाणि सुमहायशाः । तपोवनगतो राजा स्वर्गं लेभे तपोधनः ४ दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् । दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ५ कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया । तारयेयं कथं चैतानिति चिन्तापरोऽभवत् ६ तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः । पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ७ दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ८ अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति । व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् । ९ इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा । राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः १० भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन । अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः स च प्रजाः ११ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः । तपो दीर्घं समातिष्ठद्गोकर्णे रघुनन्दन १२ ऊर्ध्व-

---

दिलीप ह्मणून प्रसिद्ध असलेला मोठा पुत्र झाला २. हे रघुनंदना, त्या दिलीपाला राज्य देऊन तो अंशुमान् हिमालयपर्वताच्या रम्य शिखरावर दारुण तपश्चर्या करूं लागला ३ व ह्याप्रमाणें तपश्चर्या चालली असतांना बत्तीस हजार वर्षे लोटल्यावर तपोधन व तपोवनस्थ असा तो फारच मोठा कीर्तिमान् राजा स्वर्गास गेला ४. असो. पितामहांचा वध झाल्याचें ऐकिल्यावर दिलीप राजाचें मन दुःखाकुल झालें व ह्यामुळें अमुकच उपाय केला असतां गंगा येईल ह्याचा त्याला निश्चय होईना ५. तेव्हां " गंगेचें खालीं आगमन कसें होईल, त्या पितामहांची उदकक्रिया गंगोदकानें कशी होईल आणि आपल्या हातून त्यांचा उद्धार कसा होईल ह्यांविषयीं तो चिंताग्रस्त झाला ६. पुढें धर्मानें प्रसिद्धीस आलेला तो दिलीपराजा तसाच चिंताक्रांत असतांना त्याला भगीरथ ह्मणून एक अत्यंत धार्मिक पुत्र झाला ७. महातेजस्वी दिलीपराजानें पुष्कळ यज्ञ केले आणि तीस हजार वर्षेपर्यंत त्यानें राज्य केलें ८. परंतु, हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, पितामहांचा उद्धार करण्याला गंगेला आणण्याविषयीं खात्रीचा उपाय इतक्या कालामध्येंही त्याला सुचला नाहीं तेव्हां तशाच स्थितींत शेवटीं तो व्याधीच्या योगानें मरण पावला ९. सारांश, भगीरथनामक पुत्राला राज्यावर बसवून तो पुरुषश्रेष्ठ दिलीप राजा स्वतः केलेल्याच कर्माच्या योगानें इंद्रलोकीं गेला १०. पुढें, हे रघुनंदना, संतानाची इच्छा करणाऱ्या त्या निपुत्रिक व धर्मनिष्ठ महाराज भगीरथ राजर्षीनें आपली प्रजा ११ व राज्यहीं मंत्र्यांचे स्वाधीन केलीं व गंगेला आणण्याविषयीं उत्सुक होऊन, हे रघुनंदना, गोकर्णामध्यें त्यानें दीर्घ तपश्चर्येला आरंभ

बाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः । तस्य वर्षसहस्राणि घोरे
तपसि तिष्ठतः १३ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ।
सुप्रीतो भगवान्ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः १४ ततः सुरगणैः सार्धमुपा-
गम्य पितामहः । भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् १५ भगीरथ
महाराज प्रीतस्तेहं जनाधिप । तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत १६
तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् । भगीरथो महाबाहुः कृताञ्ज-
लिपुटः स्थितः १७ यदि मे भगवान्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् । सग-
रस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः १८ गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्म-
ण्येषां महात्मनाम् । स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे च प्रपितामहाः १९ देव
याचे ह संतत्यै नावसीदेत्कुलं च नः । इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेस्तु
वरः परः २० उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः । प्रत्युवाच
शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् २१ मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ।
एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन २२ इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा

केला १२. पंचाग्निसाधन करून एक महिन्यानें आहार करणारा तो जितेंद्रिय भगी-
रथ वर हात करून तपश्चर्या करूं लागला व तशा प्रकारची घोर तपश्चर्या त्या महात्म्या
राजाची चालली असतां, हे महापराक्रमी रामा, हजारों वर्षे लोटलीं. तेव्हां प्रजाधिपति व
समर्थ असे भगवान् ब्रह्मदेव फारच संतुष्ट झाले १३,१४ आणि देवगणासहवर्तमान संनिध
येऊन तप करीत असलेल्या त्या महात्म्या भगीरथाला ह्मणाले १५ "हे प्रजाधिपते भगीरथ
महाराजा, उत्कृष्ट प्रकारें आचरिलेल्या तपाच्या योगानें मी तुझ्यावर प्रसन्न झालों आहें.
हे सदाचरणसंपन्न, तूं वर माग" १६. ह्यावर महातेजस्वी व महापराक्रमी भगीरथ
हात जोडून उभा राहिला आणि त्या सर्व लोकांच्या पूर्वजाला ह्मणाला १७ "भग-
वान् जर माझ्यावर प्रसन्न झाले असतील आणि माझ्या तपाचें जर कांहीं फल मला
प्राप्त व्हावयाचें असेल तर सर्व सगरपुत्रांची माझे हातून उदकक्रिया व्हावी १८
ह्या महात्म्यांचें भस्म गंगोदकामध्यें भिजलें ह्मणजे ह्या सर्व प्रपितामहांना अक्षय्य
स्वर्गप्राप्ति होईल १९. हे देवा, आमचें कुल उच्छिन्न होऊं नये एतदर्थ मी संतानाची
याचना करीत आहें. करितां, हे देवा, इक्ष्वाकुवंशजांच्या कुलामध्यें उत्पन्न
झालेल्या मला हा दुसरा एक वर आपणांपासून प्राप्त व्हावा" २०. ह्याप्रमाणें राजा
बोलला असतां मधुर शब्द व मधुर स्वर ह्यांनीं युक्त असलेल्या शुभ वाणीचें अवलंबन
करून सर्वलोकपूर्वज ब्रह्मदेव ह्मणाले २१ "हे महारथी, ही तुझी इच्छा मोठी आहे;
हे इक्ष्वाकुकुलवर्धना, तुझ्या ह्मणण्याप्रमाणें होईल; तुझें कल्याण असो २२. हे राजा,

हिमवतः सुता। तां वै धारयितुं राजन्हरस्तत्र नियुज्यताम् २३ गङ्गायाः पतनं राजन्पृथिवी न सहिष्यते। तां वै धारयितुं राजन्नान्यं पश्यामि शूलिनः २४ तमेव मुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत्। जगाम त्रिदिवं देवैः सर्वैः सह मरुद्गणैः २५ [१३२८] इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

देवदेवे गते तस्मिन्सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम्। कृत्वा वसुमतीं राम वत्सरं समुपासत १ अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः। उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् २ प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम्। शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ३ ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता। तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगं च दुःसहम् ४ आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत। अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ५ विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शंकरम्। तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः ६ तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा।

हिमालयपर्वताची ज्येष्ठ कन्या ही जी हैमवती गंगा तिला धारण करण्याकरितां शंकराची योजना केली पाहिजे २३. हे राजा, पृथ्वीला गंगापात सहन होणार नाहीं आणि, हे भूपते, त्या गंगेला धारण करणारा शूलपाणि शंकरावांचून मला तर दुसरा कोणी दिसत नाहीं" २४. ह्याप्रमाणें त्या भगीरथ राजाला सांगून व गंगेलाही (त्याच्यावर योग्य कालीं अनुग्रह करण्यास) सांगून ब्रह्मदेव मरुद्गणांसह सर्व देवांबरोबर स्वर्गाला गेले २५. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं बेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४२ ॥

हे रामा, ते देवाधिदेव ब्रह्मदेव गेल्यानंतर, केवल एका अंगुष्ठाग्रावर उभें राहून भगीरथानें एक वर्षभर तपश्चर्या केली १. तेव्हां संवत्सर पूर्ण झाल्यावर सर्वलोकवंदित उमाकांत पशुपति राजाला ह्मणाले २ "हे पुरुषश्रेष्ठ, मी तुझ्यावर प्रसन्न झालों आहें. तुझा मनोरथ मी सिद्धीस नेईन. सारांश, मी पर्वतकन्या गंगा मस्तकीं धारण करीन" ३. ह्याप्रमाणें शंकरांनीं सांगितल्यावर ती हिमालयाची ज्येष्ठ कन्या सर्वलोकवंदित गंगा फारच मोठें रूप व दुःसह वेग धारण करून ४, हे रामा, कल्याणरूप अशा शिवमस्तकावर पडली आणि धारण करण्यास फारच कठीण असलेली ती गंगा "प्रवाहानें मी शंकराला ओढून नेऊन पातालामध्यें प्रवेश करीन" असें मनामध्यें आणूं लागली असतां तिला गर्व झाल्याचें जाणून भगवान् शंकर क्रुद्ध झाले ५, ६ आणि तिला अदृश्य करून टाकण्याचें त्या त्र्यंबकांनीं मनांत आणिलें.

सा तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ७ हिमवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगह्वरे । सा कथंचिन्महीं गन्तुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता ८ नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः । तत्रैवाबम्भ्रमद्देवी संवत्सरगणान्बहून् ९ तामपश्यत्पुनस्तत्र तपः परममास्थितः । स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन १० विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति। तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ११ ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च । तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाः शिवजलाः शुभाः १२ सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी । तिस्रश्चैता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु दिशं शुभाः १३ सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथरथं तदा १४ भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः । प्रायादग्रे महातेजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजत् १५ गगनाच्छंकरशिरस्ततो धरणिमागता । असर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् १६ मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिशुमारगणैस्तथा । पतद्भिः पतितैश्चैव व्यरोचत वसुंधरा १७ ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा । व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्गां गतां

असो. हे रामा, जटामंडलामुळें आंत शिरण्यास कठीण असलेल्या आणि आकारानें हिमालयाप्रमाणें असलेल्या त्या पवित्र शिवमस्तकावर ती गंगा पडली असतां यत्न करूनही तिला बाहेर पृथ्वीवर येण्यास मार्ग सांपडला नाहीं ७,८. ह्याप्रमाणें बाहेर पडण्यास मार्गच जेव्हां सांपडेना तेव्हां ती गंगा देवी पुष्कळ संवत्सरसमुदाय लोटेपर्यंत त्या जटामंडलांतच भटकत होती ९. पुढें उत्कृष्ट तपश्चर्या करणाऱ्या भगीरथानें तिला त्या ठिकाणीं अवलोकन केलें. हे रघुनंदना, तपाच्या योगानें त्या भगीरथानें शंकराला अत्यंत संतुष्ट केलें असतां १० शंकरानें ती गंगा बिंदुसरोवरामध्यें सोडिली. तेव्हां, सोडितां सोडितां तिचे सात प्रवाह झाले ११. पैकीं ह्लादिनी, पावनी व नलिनी अशा तीन पवित्र उदकानें युक्त असलेल्या शुभ गंगा पूर्व दिशेला गेल्या १२. सुचक्षु, सीता व महानदी सिंधु ह्या तीन शुभ गंगा पश्चिम दिशेला गेल्या १३ व त्यांपैकीं सातवी भगीरथाच्या रथाचे मागोमाग गेली १४. सारांश, महातेजस्वी भगीरथ राजर्षि दिव्य रथावर आरूढ होऊन पुढें जाऊं लागला असतां गंगाही त्याच्या मागोमाग जाऊं लागली १५. प्रथमतः आकाशापासून ती गंगा शिवमस्तकीं पडली, तेथून पृथ्वीवर आली आणि नंतर प्रचंड ध्वनीनें युक्त असें तें गंगोदक भगीरथाच्या मागोमाग जाऊं लागलें १६. गंगेबरोबर पृथ्वीवर पडणाऱ्या व पडलेल्या शिशुमारसंज्ञक जलचर समुदायांनीं आणि मत्स्य व कच्छ यांच्या समुदायांनीं पृथ्वी सुशोभित दिसूं लागली १७.

तदा १८ विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा । पारिप्लवगताश्चापि देवता-
स्तत्र विष्ठिताः १९ तदद्भुतमिमं लोके गङ्गावतरमुत्तमम् । दिदृक्षवो देव-
गणाः समीयुरमितौजसः २० संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ।
शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् २१ शिशुमारोरगगणैर्मीनैरपि च
चञ्चलैः । विद्युद्भिरिव विक्षिप्तैराकाशमभवत्तदा २२ पाण्डुरैः सलिलो-
त्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा । शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः २३
क्वचिद्द्रुततरं याति कुटिलं क्वचिदायतम् । विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचि-
द्याति शनैः शनैः २४ सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः । मुहुरूर्ध्व-
पथं गत्वा पपात वसुधां पुनः २५ तच्छंकरशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः ।
व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् २६ तत्रर्षिगणगन्धर्वा वसुधातल-
वासिनः । भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः २७ शापात्प्रपतिता ये

तेव्हां, देव, ऋषि व गंधर्व आणि यक्ष व सिद्ध यांचे गण काय आहे ह्मणून पाहूं लागले असतां आकाशांतून पृथ्वीवर आलेली गंगा त्यांनीं अवलोकन केली १८. नगरासारखीं विमानें, अश्व, आणि उत्कृष्ट गज यांवर आरूढ होऊन आणि पारिप्लवसंज्ञक यानांत बसून देव त्या ठिकाणीं आले होते १९. कारण, स्वर्गापासून पृथ्वीवर उत्तमप्रकारें गंगा अवतीर्ण झाली हें लोकामध्यें पराकाष्ठेचें आश्चर्य झालें होतें व तें अवलोकन करण्याकरितां अपरिमित सामर्थ्यवान् देवगण एकत्र जमून तेथें आले होते २०. त्या ठिकाणीं लोटत असलेल्या त्या देवगणांच्या योगानें आणि त्यांच्या भूषणांच्या तेजानें मेघनिर्मुक्त आकाश शेंकडों सूर्यांनीं भरल्यासारिखें दिसत होतें २१. शिशुमार आणि सर्प यांचे समुदाय व चंचल मत्स्य हे विद्युल्लतेप्रमाणें चोहोंकडे पसरले असून त्यांच्या योगानें आकाश व्याप्त झालें होतें २२ व वायूच्या वगैरे योगानें हजारों प्रकारांनीं उमळत असलेल्या श्वेतवर्ण जलफेनांच्या योगानें आकाश शरदृतूंतील अभ्रांनीं अथवा हंसपक्ष्यांच्या समुदायांनीं व्याप्त झाल्यासारखें दिसत होतें २३. कांहीं ठिकाणांहून तें गंगोदक सत्वर जात होतें, कांहीं ठिकाणीं वक्र होऊन वाहत होतें कांहीं ठिकाणीं विस्तृत झालें होतें, कांहीं ठिकाणीं संकुचित झालेलें दिसत होतें, कांहीं ठिकाणीं उसळत होतें व कोठें हळूं हळूं चाललें होतें २४. कोठें उदकावर उदक आपटून पुष्कळ उंच उडत असे व पुनरपि भूमीवर पडत असे २५. असो. तें शिवमस्तकीं पडलेलें गंगाजल पुनरपि भूतलावर पडलें असतां निर्मल व निष्कल्मष असल्यामुळें शोभूं लागलें २६. तेव्हां भूतलावर राहणाऱ्या ऋषिगणांनीं व गंधर्वांनीं शिवशरीरापासून पडलेलें तें उदक पवित्र आहे असें समजून त्यामध्यें स्नान केलें २७. शापामुळें जे स्वर्गापासून भ्रष्ट होऊन

च गगनाद्वसुधातलम् । कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः २८ धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ शुभान्विताः । पुनराकाशमाविश्य स्वाँल्लोकान्प्रतिपेदिरे २९ मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता । कृताभिषेको गङ्गायां बभूव गतकल्मषः ३० भगीरथो हि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः । प्रायादग्रे महाराजस्तं गङ्गा पृष्ठतोन्वगात् ३१ देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिंनरमहोरगाः ३२ सर्पाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाः । गङ्गामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ३३ यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी । जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी ३४ ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः । गङ्गा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ३५ तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव । अपिबत्तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ३६ ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः । पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् ३७ गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः । ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः ३८ तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा

भूतलावर पडले होते ते त्या गंगाजलामध्यें स्नान करून निष्पाप झाले २८. इतकेंच नव्हे परंतु, पापक्षालन झालेले लोक त्या जलाच्या योगानें पुण्यवान् झाले आणि पुनरपि स्वर्गारोहण करून आपआपल्या स्थानाप्रत गेले २९. त्या उज्ज्वल उदकाच्या योगानें लोकांना मोठा आनंद झाला व ते आनंदित झालेले लोक गंगेमध्यें स्नान करून पापरहित झाले ३०. असो. महाराज भगीरथ राजर्षि दिव्य रथावर आरूढ होऊन पुढें चालला असतां गंगा त्याच्या मागोमाग गेली ३१. इतकेंच नव्हे परंतु, ऋषिगणांसहवर्तमान सर्व देव, दैत्य, दानव, राक्षस, मुख्य मुख्य गंधर्व, यक्ष, किन्नर, महोरग ३२, सर्प आणि अप्सरा ह्यांनींही, हे रामा, भगीरथाच्या रथामागून गमन केलें व सर्व जलचर प्राणी आनंदित होऊन गंगेबरोबर गेले ३३. जिकडे भगीरथ राजा गेला तिकडे नद्यांमध्यें श्रेष्ठ आणि सर्वपापनाशक अशी यशस्विनी गंगा गेली ३४. जातां जातां यज्ञयाग करीत बसलेल्या अद्भुत पराक्रमी महात्म्या जन्हुचा यज्ञमंडप गंगेनें बुडविला ३५. तेव्हां, हेरघुकुलजा रामा, तिला गर्व झाला आहे असें जाणून जन्हु क्रुद्ध झाला आणि त्यानें अत्यंत अद्भुत असें तें सर्वही गंगाजल प्राशन करून टाकिलें ३६. असा प्रकार झाल्यावर देव, गंधर्व आणि ऋषि विस्मित होऊन महात्म्या पुरुषश्रेष्ठ जन्हूची स्तुति करूं लागले ३७ आणि, कन्या या नात्यानें गंगेचा स्वीकार करण्याविषयीं त्यांनीं त्या महात्म्याची विनंति

प्रोच्यते जाह्नवीति च । जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ३९. सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा । रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः ४० भगीरथोपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः । पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्गतचेतनः ४१ अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् । प्लावयत्पूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ४२ [१३७०] इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा । प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः १ भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै । सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् २ तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् । षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ३ सागरस्य जलं लोके यावत्स्थास्यति पार्थिव । सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यन्ति देववत् ४ इयं च दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति । त्वत्कृतेन च

केली. तेव्हां तो महातेजस्वी समर्थ जन्हु संतुष्ट झाला व त्यानें आपल्या कर्णांतून गंगेला सोडून दिलें ३८. यामुळें गंगेला जन्हुसुता व जान्हवी असें ह्मणू लागले. जन्हूपासून सुटल्यावर गंगा पुनरपि भगीरथाच्या रथाचे मागोमाग जाऊं लागली असतां ३९ ती श्रेष्ठ नदी सागराला (ह्मणजे सगरांनीं केलेल्या खड्याला) जाऊन पोंचून त्या भगीरथाचें वंशोद्धाररूप कर्म सफल होण्याकरितां रसातलाला गेली ४०. ह्याप्रमाणें यत्नानें गंगेला घेऊन रसातलाप्रत गेल्यावर भगीरथ राजर्षीनें भस्मीभूत होऊन पडलेले आपले पितामह अवलोकन केले व ते अवलोकन करितांक्षणीं त्याला कांहीं सुचेनासें झालें ४१. नंतर त्या भस्मराशीवर गंगाजलाचें सिंचन केलें असतां, हे रघुवंशजश्रेष्ठा रामा, ते भस्म होऊन पडलेले भगीरथाचे पितामह निष्पाप होऊन स्वर्गाप्रत गेले ४२. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं त्रेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला.

ज्याच्या मागोमाग गंगा येत आहे असा तो भगीरथ राजा सगरपुत्रांनीं खणून ठेविलेल्या खड्ड्यापाशीं गेल्यावर भूतलामध्यें, ज्या ठिकाणीं ते सगरपुत्र भस्मीभूत होऊन पडले होते, त्या ठिकाणीं प्रविष्ट झाला १. पुढें, हे रामा, गंगाजलाच्या योगानें तें भस्म सिंचित झालें असतां सर्वलोकाधिपति ब्रह्मदेव भगीरथ राजाला ह्मणाला २ " हे पुरुष श्रेष्ठा, या महात्म्या सगराच्या साठ हजार पुत्रांचा तूं उद्धार केलास आणि त्यामुळें ते देवांप्रमाणें स्वर्गास गेले ३. हे राजा जोंपर्यंत जगतामध्यें सागराचें उदक कायम राहील तोंपर्यंत सर्व सगरपुत्र स्वर्गामध्यें देवांप्रमाणें राहतील ४. ही गंगा

नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता ५ गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च। त्रीन्पथो भावयन्तीति तस्मात्त्रिपथगा स्मृता ६ पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप। कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ७ पूर्वकेण हि ते राजंस्तेनातियशसा तदा। धर्मिणां प्रवरेणाथ नैष प्राप्तो मनोरथः ८ तथैवांशुमता वत्स लोकेऽप्रतिमतेजसा। गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ९ राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा। मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च १० दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा। पुनर्न शकिता नेतुं गङ्गां प्रार्थयतानघ ११ सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ। प्राप्तोसि परमं लोके यशः परमसंमतम् १२ तच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिन्दम। अनेन च भवान्प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् १३ प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते। सलिले पुरुषश्रेष्ठ शुचिः पुण्यफलो भव १४ पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम्। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप १५ इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपि-

---

तुझी ज्येष्ठ कन्या होईल आणि तूं ठेविलेल्या नांवांनीं ह्मणजे त्रिपथगा, दिव्या, भागीरथी या नांवांनीं ही गंगा जगतामध्यें विख्यात होऊन राहील. तीन मार्ग ही व्यापणारी असल्यामुळें हिला त्रिपथगा असें ह्मणतात ५,६. हे प्रजाधिपते भगीरथराजा, आपल्या सर्व पितामहांची तूं या ठिकाणीं उदकक्रिया करून आपली प्रतिज्ञा शेवटास ने ७. हे राजा, तुझा पूर्वज सगर अत्यंतकीर्तिमान् व धर्मनिष्ठांमध्यें श्रेष्ठ असतांनाही त्याचा हा मनोरथ सिद्धीस गेला नाहीं ८. त्याचप्रमाणें, हे वत्सा, जगतामध्यें अंशुमान् अप्रतिमतेजस्वी होता व गंगा आणण्याविषयीं तो उत्सुकही होता. परंतु, त्यालाही आपली प्रतिज्ञा शेवटास नेतां आली नाहीं ९. तेजानें महर्षींची व तपानें माझी बरोबरी करणारा व अगदीं क्षत्रधर्माप्रमाणें वागणारा असा जो तुझा अतितेजस्वी व गुणवान् पिता राजर्षि दिलीप तोही गंगा आणण्याची इच्छा करीत होता. परंतु, हे महाभाग्यवान् निष्पाप भगीरथा, तो समर्थ झाला नाहीं १०,११. सारांश, हे पुरुषश्रेष्ठा, तुझ्या पूर्वजांना जी प्रतिज्ञा शेवटास नेतां आली नाहीं ती तूं शेवटास नेलीस आणि ह्मणूनच जगतामध्यें सर्वलोकसंमत असें उत्कृष्ट यश तूं प्राप्त करून घेतलेंस १२. हे शत्रुदमना, तें गंगावतरण तूं शेवटास नेलेंस आणि यामुळें धर्मानें प्राप्त होणारें एक मोठें (ब्रह्मलोकरूप) स्थानच तूं प्राप्त करून घेतलेंस १३. हे पुरुषश्रेष्ठा, सर्व काल स्नानाला योग्य अशा या गंगाजलामध्यें तूं स्नान कर आणि शुचिर्भूत होऊन पुण्यफलाचा वाटेकरी हो १४; व आपल्या सर्व पितामहांची उदकक्रिया उरकून घे. तुझें कल्याण असो. मी आपल्या

तामहः । यथागतं तथागच्छद्देवलोकं महायशाः १६ भगीरथस्तु राजर्षिः
कृत्वा सलिलमुत्तमम् । यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः १७
कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह । समृद्धार्थो नरश्रेष्ठ स्वराज्यं
प्रशशास ह १८ प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव। नष्टशोकः समृ-
द्धार्थो बभूव विगतज्वरः १९ एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ।
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोऽतिवर्तते २० धन्यं यशस्यमायुष्यं पुत्र्यं
स्वर्ग्यमथापि च । यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च २१ प्रीयन्ते
पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च । इदमाख्यानमायुष्यं गङ्गावतरणं
शुभम् २२ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् । सर्वे पापाः
प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च वर्धते २३ [१३९३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः । विस्मयं परमं गत्वा
विश्वामित्रमथाब्रवीत् १ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया । गङ्गा-

लोकाप्रत जातों आणि, हे राजा, तूंही जलक्रिया आटोपून आपल्या नगराला परत जा" १५.
ह्याप्रमाणें भगीरथ राजाला सांगितल्यावर सर्वलोकपूर्वज महायशस्वी सुराधिपति ब्रह्मदेव
आल्या मार्गानें देवलोकीं परत गेले १६. इकडे महायशस्वी भगीरथ राजर्षिही सगरपु-
त्राची अनुक्रमानं यथाविधि उत्तमप्रकारें जलक्रिया करून १७ आणि उदकक्रिया केल्या-
वर पुनरपि स्नानानें शुचि होऊन आपल्या नगरामध्यें प्रविष्ट झाला आणि, हे पुरुषश्रेष्ठा
रामा, याप्रकारें कृतकृत्य होऊन तो आपलें राज्य करूं लागला १८. हे रघुवंशजा
रामा, तो राजा प्राप्त झाल्यामुळें लोकही आनंदित झाले आणि शोकरहित व चिंता-
रहित होऊन ते धनसमृद्ध बनले १९. हे रामा, हें मीं गंगेचें आख्यान तुला सवि-
स्तर कथन केलें. तुझें कल्याण असो. तुझें कल्याण असो. आतां संध्यावंदनाच्या
कालाचें अतिक्रमण होत आहे २०. धनदायक, यशस्कर, आयुर्वर्धक, पुत्रदायक
आणि स्वर्गप्रापक असें हें आख्यान जो ब्राह्मणांना, क्षत्रियांना अथवा वैश्यांना कथन
करितो २१ त्याच्यावर देव आणि पितर प्रसन्न होतात. हें गंगावतरणरूप शुभ व
आयुर्वर्धक आख्यान २२ जो श्रवण करितो, त्याच्या सर्व कामना परिपूर्ण होतात
आणि, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, त्याची सर्व पातकें नष्ट होऊन तो चिरायु आणि
महाकीर्तिमान् होतो २३. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक
आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं चव्वेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४४ ॥

विश्वामित्र मुनींचें भाषण श्रवण करून रघुवंशजराम लक्ष्मणांसहवर्तमान अत्यंत

वतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् २ क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं परन्तप। इमां चिन्तयतः सर्वां निखिलेन कथां तव ३ तस्य सा शर्वरी सर्वा मम सौमित्रिणा सह। जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्र कथां शुभाम् ३ ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनम्। उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिंदमः ५ गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमाद्भुतम्। तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ६ नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम्। भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः। संतारं कारयामास सर्षिसङ्घस्य कौशिकः ८ उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं ततः। गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ९ ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघवः। विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा १० अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम्। पप्रच्छ प्राञ्जलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ११ कतमो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने। श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं

विस्मित झाला आणि ह्मणाला १ " हे ब्रह्मन्, सगरपुत्रांनीं खणून ठेविलेल्या खड्ड्याचेंही पूरण ज्यानें केलें असें हें पवित्र गंगावतरण अत्यंत आश्चर्यावह असलेलें आपण उत्कृष्टप्रकारें कथन केलेंत २. आपण सविस्तर सांगितलेल्या या सर्व कथेच्या चिंतनामध्यें, हे शत्रुतापन मुने, आह्मांला ही सर्व रात्र एका क्षणासारखी झाली ३. सारांश, हे विश्वामित्र मुने, लक्ष्मणासहवर्तमान मी त्या शुभ कथेचें चिंतन करीत असतां सर्वही रात्र निघून गेली " ४. नंतर चांगलें उजाडल्यावर स्नान संध्या आटोपून बसलेल्या विश्वामित्र मुनींना शत्रुदमन करणारा रघुवंशज राम ह्मणाला ५ " अत्यंत अद्भुत आख्यान श्रवण करण्यास सांपडल्यामुळें पूज्य झालेली ती रात्र निघून गेली. आतां आपण नद्यांमध्यें श्रेष्ठ व पवित्र असलेली ही त्रिपथगामिनी तरून जाऊं ६. आपण येथें आला आहां असें समजून उत्कृष्ट आस्तरणांनीं युक्त असलेली ही पुण्यवान् महर्षींची नौका सत्वर इकडे आली आहे ७. याप्रमाणें महात्म्या रघुवंशज रामाचें भाषण श्रवण केल्यावर कुशिकवंशज विश्वामित्रमुनि ऋषिगणासहवर्तमान गंगा तरून गेले ८. नंतर उत्तर तीरावर येऊन तेथील ऋषिगणाचें पूजन केल्यावर ते गंगातीरीं राहिले असतां विशालानामक नगरी त्यांनीं अवलोकन केली ९. तेव्हां मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्र रामलक्ष्मणांसहवर्तमान सत्वर त्या दिव्य, रम्य व स्वर्गतुल्य विशाला नगरीमध्यें गेले १०. नंतर महाबुद्धिमान् राम हात जोडून त्या उत्कृष्ट विशाला नगरीसंबंधानें महर्षि विश्वामित्रांना विचारूं लागला कीं ११ " हे महामुने, विशाला नगरीमध्यें हा कोणत्या राजाचा वंश आहे

हि मे १२ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः । आख्यातुं तत्समा-
रेभे विशालायाः पुरातनम् १३ श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः
श्रुताम् । अस्मिन्देशे हि यद्वृत्तं शृणु तत्त्वेन राघव १४ पूर्वं कृतयुगे
राम दितेः पुत्रा महाबलाः । अदितेश्च महाभागा वीर्यवन्तः सुधा-
र्मिकाः १५ ततस्तेषां नरव्याघ्र बुद्धिरासीन्महात्मनाम् । अमरा विज-
राश्चैव कथं स्यामो निरामयाः १६ तेषां चिन्तयतां तत्र बुद्धिरासीद्वि-
पश्चिताम् । क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्रवै १७ ततो निश्चित्य
मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् । मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमि-
तौजसः १८ अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरांसि च । वमन्तोतिविषं
तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः १९ उत्पपाताग्निसंकाशं हालाहलमहाविषम् ।
तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् २० अथ देवा महादेवं शंकरं
शरणार्थिनः । जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहि त्राहीति तुष्टुवुः २१ एवमुक्त-

---

हें श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे. आपलें देव बरें करो ; याविषयीं मला पराकाष्ठेची उत्सुकता आहे" १२. हें त्या रामाचें भाषण श्रवण केल्यावर मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्र विशाला नगरीविषयीं पुरातन वृत्तांत सांगूं लागले १३. (ते ह्मणाले) " हे रामा, इंद्र कथन करीत असतांना मीं ऐकिलेली ही कथा तूं श्रवण कर. सारांश, हे राघवा, या देशांत काय वर्तमान घडलें हें तूं खरें खरें ऐकून घे १४. हे रामा, पूर्वीं कृतयुगामध्यें दितीचे पुत्र महाबलाढ्य असून अदितीचेही पुत्र महाभाग्यवान् , वीर्यवान् व परम धार्मिक होते १५. एकदां, हे पुरुषश्रेष्ठा, " आपण निरोगी व अजरामर कसे होऊं ?" ह्मणून त्या महात्म्यांच्या मनामध्यें विचार उत्पन्न झाला १६. तेव्हां विचार करितां करितां " क्षीरसागराचें मंथन करून अमृतरूप रस प्राप्त करून घ्यावा " असें त्या बुद्धिमानांना सुचलें असतां १७ त्यांनीं समुद्रमंथनाचा निश्चय केला आणि वासुकीची दोरी करून व मंदर पर्वताची रवी करून त्या अत्यंत पराक्रमी देवदैत्यांनीं समुद्रमंथनाला आरंभ केला १८. मंथन सुरू होऊन हजार वर्षें झाल्यावर रज्जुरूप बनलेल्या वासुकीच्या मुखांतून भयंकर विष बाहेर पडूं लागलें व दंतांच्या योगानें त्या सर्पाच्या मस्तकांनीं शिलांना दंशही केले १९. पाषाणांना दंश झाल्यावर अग्नी-सारिखें जाज्वल्य हालाहल महाविष उत्पन्न झालें असतां देव, दैत्य व मानव ह्यांसह-वर्तमान सर्व जगत् त्याच्या योगानें दग्ध होऊं लागले २०. तेव्हां कल्याण करणाऱ्या सुरश्रेष्ठ पशुपति रुद्राला देव शरण गेले आणि " त्राहि त्राहि " असें ह्मणून त्यांनीं त्याला संतुष्ट केलें २१. ह्याप्रमाणें देवांनीं देवदेवेश्वर प्रभु शंकराची स्तुति केली

स्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः । प्रादुरासीत्ततोत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः २२
उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलधरं हरिः । दैवतैर्मथ्यमाने तु यत्पूर्वं समु-
पस्थितम् २३ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामग्रतो हि यत् । अग्रपूजामिह
स्थित्वा गृहाणेदं विषं प्रभो २४ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ।
देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः २५ हालाहलं विषं घोरं
संजग्राहामृतोपमम् । देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः २६ ततो
देवासुराः सर्वे ममन्थू रघुनन्दन । प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः पर्वतो-
त्तमः २७ ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् । त्वं गतिः सर्वभूतानां
विशेषेण दिवौकसाम् २८ पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि । इति
श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः २९ पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये
तत्रोदधौ हरिः । पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ३० देवानां
मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तमः । अथ वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयः
पुमान् ३१ उदतिष्ठत्सुधर्मात्मा सदण्डः सकमण्डलुः । अथ धन्वन्तरिर्नाम
अप्सराश्च सुवर्चसः ३२ अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः । उत्पे-

---

असतां शंख व चक्र धारण करणारे श्रीहरिही त्या ठिकाणीं प्रकट झाले २२. नंतर हास्यपूर्वक शूलपाणि रुद्राला श्रीहरि ह्मणाले " हे सुरश्रेष्ठ, देव मंथन करीत असतांना जें प्रथम उत्पन्न झालें तें आपलें आहे. कारण, आपण देवांमध्यें श्रेष्ठ आहां. ह्याकरितां, हे प्रभो, येथें राहून आपण ह्या अग्रपूजेचा ह्मणजे विषाचा स्वीकार करा " २३,२४. ह्याप्रमाणें बोलून सुरश्रेष्ठ विष्णु तेथेंच अदृश्य झाले; तेव्हां देवतांचें भय पाहून व विष्णूंचें भाषण श्रवण करून २५ शंकरांनीं अमृताप्रमाणें हालाहलसंज्ञक घोर विषाचा स्वीकार केला व नंतर देवांचा निरोप घेऊन ते देवाधिपति भगवान् हर तेथून निघून गेले २६. तदनंतर, हे रघुनंदना, सर्व देवदैत्य मंथन करूं लागले असतां तो श्रेष्ठपर्वतरूप मंथा पातालामध्यें प्रविष्ट झाला २७. " तेव्हां तूं सर्व प्राण्यांचा आणि विशेषतः देवांचा आधार आहेस. ह्यास्तव, हे महापराक्रमी विष्णो, तूं हा खालीं खचलेला पर्वत वर काढ आणि आमचें रक्षण कर " ह्मणून गंधर्वांसहवर्तमान देवांनीं मधुसूदनाचें स्तवन केलें असतां तें श्रवण करून हृषीकेशानें कूर्मरूप धारण केलें २८,२९. नंतर पर्वत पाठीवर घेऊन त्या श्रीहरीनें त्या महासागरामध्यें शयन केलें; इतकेंच नव्हे परंतु पर्वताचें अग्र हातानें धरून तो जगदात्मा पुरुषश्रेष्ठ केशव देवांमध्यें उभा राहून समुद्राचें मंथन करूं लागला. तदनंतर एक हजार वर्षांनीं अत्यंत धर्मात्मा असा धन्वंतरिनामक आयुर्वेदमय पुरुष दंड कमंडलु इत्यादिवर्तमान समुद्रांतून

तुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ३३ षष्टिः कोट्योऽभवंस्तासामप्सरसाणां सुवर्चसाम्। असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ३४न ताः स्म प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः। अप्रतिग्रहणादेव ता वै साधारणाः स्मृताः ३५ वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन। उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम् ३६ दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम्। अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिन्दिताम् ३७ असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः। हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ३८ उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम्। उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ३९ अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः। अदितेस्तु ततः पुत्रा दितिपुत्रानयोधयन् ४० एकतामगमन्सर्वे असुरा राक्षसैः सह। युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ४१ यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः। अमृतं

उत्पन्न झाला व अत्यंततेजस्वी अशा अप्सराही त्यांतनच निघाल्या ३०,३१,३२. हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, अपांचें (ह्मणजे जलाचें) मंथन चाललें असतां त्या रसापासून ज्याअर्थी त्या उत्कृष्ट स्त्रिया निघाल्या, त्याअर्थी त्यांना अप्सरा ही संज्ञा प्राप्त झाली ३३. त्या अति तेजस्वी अप्सरा मुख्य मुख्य मिळून साठ कोटि होत्या व, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, त्यांच्या परिचारिका ज्या गौण अप्सरा उत्पन्न झाल्या त्यांची तर गणना करणेंही अशक्य आहे ३४. असो. समुद्रमंथन करणाऱ्या त्या देवदानवांपैकीं कोणींही त्यांचा स्वीकार केला नाहीं. तेव्हां स्वीकार न केल्यामुळेंच त्या सर्वसाधारण झाल्या ३५. नंतर, हे रघुनंदना रामा, वरुणाची कन्या महाभाग्यवती वारुणी अर्थात् सुरा ही उत्पन्न झाली आणि आपला परिग्रह करणारा कोणी आहे कीं नाहीं हें हुडकूं लागली ३६. हे रामा, दितीच्या पुत्रांनीं त्या वरुणकन्येचा स्वीकार केला नाहीं ; परंतु, हे वीरा, अदितीच्या पुत्रांनीं ह्मणजे देवांनीं त्या अनिंदित वरुणकन्येचा स्वीकार केला ३७. तेव्हां सुरेचा परिग्रह न केल्यामुळें दितीचे पुत्र असुर झाले, तिचा स्वीकार केल्यामुळें अदितीचे पुत्र सुर झाले व त्या वरुणकन्येचा स्वीकार केल्यामुळें सुर हर्ष व आनंद यांनींही युक्त झाले ३८. हे पुरुषश्रेष्ठा, नंतर श्रेष्ठ अश्व उच्चैःश्रवा, उत्तम रत्न कौस्तुभ आणि उत्कृष्ट अमृत त्यांतून निघालें ३९. तेव्हां, हे रामा, त्या अमृताकरितां देव व असुर ह्यांचा जवळ जवळ मोठा कुलक्षयच झाला. अदितीचे पुत्र दितीच्या पुत्रांशीं युद्ध करूं लागले ४० तेव्हां सर्वही असुरांनीं राक्षसांशीं ऐक्य केलें व, हे वीरा, त्रैलोक्याला मोह पाडणारें असें त्यांच्यामध्यें महाघोर युद्ध झालें ४१. नंतर युद्ध होतां होतां त्या उभयतांचाही

सोहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ४२ ये गताभिमुखं विष्णुमक्षरं पुरुषोत्तमम्। संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ४३ अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान्निजघ्निरे। अस्मिन्घोरे महायुद्धे दैतयादित्ययोर्भृशम् ४४ निहत्य दितिपुत्रांस्तु राज्यं प्राप्य पुरन्दरः। शशास मुदितो लोकान्सर्षिसङ्घान्सचारणान् ४५ [१४३८] इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता। मारीचं कश्यपं नाम भर्तारमिदमब्रवीत् १ हतपुत्रास्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महात्मभिः। शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपार्जितम् २ साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि। ईश्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ३ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तदा। प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ४ एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने। जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ५ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि। पुत्रं त्रैलो-

---

जेव्हां प्रायः सर्वस्वीं क्षय झाला तेव्हां मायेनें मोहिनीचें रूप धारण करून महाबलाढ्य विष्णूनीं तें अमृत सत्वर हरण केलें ४२. अचल अशा पुरुषश्रेष्ठ विष्णूचे अंगावर जे धावून गेले त्या सर्वांचें त्या महाप्रभावी विष्णूनें युद्धामध्यें अगदी पीठ करून टाकिलें ४३. देवदैत्यांच्या या अत्यंत घोर महायुद्धामध्यें अदितीच्या वीर पुत्रांनीं दितिपुत्रांचा वध केला ४४ व ह्याप्रमाणें दितिपुत्रांचा वध करून राज्य मिळविल्यावर इंद्रानें आनंदित होऊन ऋषिगण व चारण यांसहवर्तमान लोकांचें परिपालन केलें ४५. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं पंचेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४५ ॥

त्या पुत्रांचा वध झाला असतां दिति अत्यंत दुःखित होऊन मरीचिपुत्र कश्यपनामक भर्त्याला ह्मणाली १ "हे भगवन्, आपल्या महापराक्रमी पुत्रांनीं माझ्या पुत्रांचा वध केला. ह्यास्तव, दीर्घ तपश्चर्येच्या योगानें आपणांपासून इंद्रघातक पुत्र प्राप्त करून घेण्याची माझी इच्छा आहे २. करितां, मी तपश्चर्या करीन; आपण मला गर्भ द्या. सारांश, इंद्रघातक असा त्रैलोक्याधिपति पुत्र तपश्चर्येनें प्राप्त करून घेण्याविषयीं आपण मला अनुज्ञा द्या." ३. हें तिचें भाषण श्रवण केल्यावर अत्यंत दुःखित झालेल्या त्या दितीला महातेजस्वी मरिचिपुत्र कश्यप ह्मणाले ४ "असें होवो. हे तपोधने, तुझें कल्याण असो. तूं शुचिर्भूत रहा; ह्मणजे संग्रामामध्यें इंद्राचा वध करणारा पुत्र तुला प्राप्त होईल. ५. सहस्र संवत्सर पूर्ण होईपर्यंत जर तूं शुचिर्भूत सहनशील

क्रयहन्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ६ एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना संममार्ज ताम् । तामालभ्य ततः स्वस्ति इत्युक्त्वा तपसे ययौ ७ गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता । कुशप्लवं समासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ८ तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्यां चकार ह । सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसंपदा ९ अग्निं कुशान्काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च । न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् १० गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा । शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ११ पूर्णे वर्षसहस्रे सा दशोने रघुनन्दन । दितिः परमसंहृष्टा सहस्राक्षमथाब्रवीत् १२ तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर । अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः १३ यमहं त्वत्कृते पुत्र तमाधास्ये जयोत्सुकम् । त्रैलोक्यविजयं पुत्र सह भोक्ष्यसि विज्वरः १४ याचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना । वरो वर्षसहस्रान्ते मम दत्तः सुतं प्रति १५ इत्युक्त्वा च दितिस्तत्र प्राप्ते मध्यन्दिनेश्वरे । निद्रयापहृता देवी

तर माझ्यापासून त्रैलोक्याधिपति इंद्राचा वध करणारा पुत्र तुला प्राप्त होईल " ६. याप्रमाणें बोलून महातेजस्वी कश्यपांनीं तिच्या अंगावरून हात फिरविला आणि नंतर तिच्याशीं समागम केल्यावर " कल्याण असो " असें ह्मणून ते तपश्चर्येकरितां निघून गेले ७. हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, ते कश्यपमुनि गेल्यावर दितीला अत्यंत हर्ष झाला व कुशप्लवसंज्ञक तपोवनामध्यें जाऊन तिनें फारच उग्र तपश्चर्येला आरंभ केला ८. हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, ती तपश्चर्या करूं लागली असतां इंद्रानें फारच उत्कृष्ट रीतीनें तिची सेवा चालविली ९. अग्नि, कुश, काष्ठें, उदक, फलें, मुळें आणि इतरही जें कांहीं तिला हवें असेल तें इंद्रानें दिलें १०. इतकेंच नव्हे परंतु, श्रमपरिहार होण्याकरितां हातपाय वगैरे चेपूनही इंद्र सर्व काल दितीची सेवा करूं लागला ११. असें होतां होतां, हे रघुनंदना, दहाकमी हजार वर्षें पूर्ण झाल्यावर दिति अत्यंत हर्षयुक्त होऊन इंद्राला ह्मणाली १२ " हे वीर्यवानांमध्यें श्रेष्ठ इंद्रा, माझ्या तपश्चर्येची आतां दहा वर्षें उरलीं आहेत. तुझें कल्याण असो. हीं दहा वर्षें लोटल्यावर तूं भ्रात्याला अवलोकन करशील १३. हे पुत्रा, तुझ्या नाशाकरितां ह्मणून जो पुत्र मीं मागून घेतला, तो तसा न करितां मी तुला जय देण्याविषयीं उत्सुक असाच पुत्र उत्पन्न करीन आणि, हे पुत्रा, त्या आपल्या भ्रात्यासहवर्तमान तूं त्रैलोक्यविजयजन्य सुखाचा निश्चिंत होऊन उपभोग घेशील १४. हे सुरश्रेष्ठा, तुझ्या पित्याची प्रार्थना केली असतां " हजार वर्षांनीं तुला पुत्र होईल " ह्मणून त्या महात्म्यानें मला पुत्रप्राप्तिसंबंधानें वर दिला आहे " १५. याप्रमाणें इंद्राला सांगितल्यावर सूर्य मध्यान्हीं

पादौ कृत्वाथ शीर्षतः १६ दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयोः कृतमूर्धजम् ।
शिरस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च १७ तस्याः शरीरविवरं प्रवि-
वेश पुरन्दरः । गर्भं च सप्तधा राम चिच्छेद परमात्मवान् १८ भिद्यमा-
नस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा । रुरोद सुस्वरं राम ततो दितिरबुध्यत १९
मा रुदो मा रुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत । बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि
वासवः २० न हन्तव्यं न हन्तव्यमित्येव दितिरब्रवीत् । निष्पपात ततः
शक्रो मातुर्वचनगौरवात् २१ प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत । अशु-
चिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा २२ तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमा-
हवे । अभिन्दं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि २३ [१४६१] इत्यार्षे श्रीमद्रामा-
यणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता । सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं
सानुनयाब्रवीत् १ ममापराधाद्गर्भोयं सप्तधा शकलीकृतः । नापराधो हि
देवेश तवात्र बलसूदन २ प्रियं त्वत्कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ।

आला असतां उशाकडे पाय करून ती दिति निद्रिस्थ झाली १६. तेव्हां पाय ठेवण्याच्या ठिकाणीं मस्तक ठेविलेल्या त्या अशुचि दितीला अवलोकन करून ह्मणजे मस्तक ठेवण्याचे ठिकाणीं पाय ठेविल्यामुळें अशुचि झालेल्या त्या दितीला अवलोकन करून इंद्राला हर्ष व आनंद झाला १७. तेव्हां, हे रामा, फारच सावध असलेल्या त्या इंद्रानें तिच्या शरीरामध्यें प्रविष्ट होऊन तिच्या गर्भाचे सात तुकडे केले १८. परंतु, शेंकडों धारांनीं युक्त असलेल्या वज्राच्या योगानें तुकडे होऊं लागले असतां तो गर्भ सुस्वर रडूं लागला; तेव्हां हे रामा, दिति जागी झाली १९. नंतर " रडूं नको, रडूं नको " असें गर्भाला उद्देशून इंद्र ह्मणाला आणि तो रडत असतांनाही त्या महातेजस्वी इंद्रानें त्याचे तुकडे केलेच २०. नंतर " मारूं नको, मारूं नको, " असेंच एकसारखें दिति ह्मणूं लागली असतां मातेच्या वचनाला मान देऊन इंद्र लगेंच बाहेर पडला २१ आणि हात जोडून तो वज्रपाणि इंद्र तिला ह्मणाला " हे देवि, पाय ठेवण्याचे ठिकाणीं मस्तक ठेवून निद्रिस्थ असल्यामुळें तूं अशुचि झालीस २२. तेव्हां, हें छिद्र पाहून मी संग्रामामध्यें इंद्राचा वध करणाऱ्या तुझ्या पुत्राचे सात तुकडे केले. तस्मात्, ह्याची तूं मला क्षमा कर २३. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं शेहेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४६ ॥

गर्भाचे इंद्रानें सात तुकडे केल्यावर दिति अत्यंत दुःखित झाली आणि सांत्वनपूर्वक अजिंक्य इंद्राला ह्मणाली १ " हे देवाधिपते, हे बलदैत्यनाशका, माझ्या अपराधामुळें

मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्तु ते ३ वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक। मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ४ ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथापरः। दिव्यवायुरिति ख्यातस्तृतीयोपि महायशाः ५ चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात्। संचरिष्यन्ति भद्रं ते कालेन हि ममात्मजाः ६ त्वत्कृतेनैव नाम्ना वै मारुता इति विश्रुताः। तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ७ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यमितीदं बलसूदनः। सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ८ विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवरूपास्तवात्मजाः। एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ९ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम्। एष देशः स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा १० दितिं यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः।

ह्या गर्भाचे सात तुकडे झाले आहेत; यांत तुझा अपराध नाहीं २. आतां माझ्या गर्भाच्या नाशाकरितां तूं जें कृत्य केलेंस, तें उभयतांनाही प्रिय व्हावें अशी माझी इच्छा आहे. करितां, सात मरुद्गणांच्या स्थानांचे हे सात पुत्र रक्षण करणारे होवोत ३. हे पुत्रा, आकाशामध्यें जे सात वायुप्रवाह आहेत त्यांचे ठिकाणीं मारुत ह्मणून विख्यात असलेले हे माझे दिव्यरूपी पुत्र संचार करोत ४. हे महायशस्वी इंद्रा, माझ्या पुत्रांपैकीं एक गण ब्रह्मलोकामध्यें संचार करो, दुसरा इंद्रलोकांत संचार करो, तिसरा दिव्य वायु ह्मणून प्रसिद्ध असलेला स्वर्गामध्यें राहो ५ आणि, हे सुरश्रेष्ठा, बाकीचे चार माझे पुत्रगण तुझ्या आज्ञेनें चारी दिशांचे ठिकाणीं योग्य कालीं संचार करोत. तुझें कल्याण असो ६. (मा रुदः मा रुदः—ह्मणजे रडूं नको, रडूं नको—असें ज्याअर्थी तूं ह्मणाला आहेस, त्याअर्थी) तूंच ठेविलेल्या नांवानें हे पुत्र मारुत ह्मणून प्रसिद्ध होवोत". ह्याप्रमाणें तिचें भाषण श्रवण केल्यावर सहस्रनयन बलदैत्यनाशक इंद्र हात जोडून तिला ह्मणाला "तूं ह्मटल्याप्रमाणें हें सर्व कांहीं होईल; ह्यांत संशय नाहीं ७,८. तुझें कल्याण असो. तुझे देवरूप पुत्र तुझ्या ह्मणण्याप्रमाणें संचार करितील". ह्याप्रमाणें तपोवनामध्यें ठरवून तीं मायलेकरें ९, हे रामा, कृतार्थ होऊन स्वर्गाला गेलीं असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. असो. हे काकुत्स्था, तोच हा देश असून ह्या ठिकाणीं पूर्वी महेंद्रानें वास्तव्य केलें होतें १०. कारण, तपश्चर्येच्या योगानें सिद्ध झालेल्या दितीची इंद्रानें सेवा केली ती याच ठिकाणीं. असो. (हा प्रदेश कोणता हें मीं तुला सांगितलें; आतां ही विशाला नगरी कोणी स्थापिली तें सांगतों.) हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, इक्ष्वाकूला अलंबुषेचे ठिकाणीं विशाल ह्मणून प्रख्यात असलेला एक अत्यंत धार्मिक पुत्र झाला असून त्यानें

इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः ११ अलम्बुषायामुत्पन्नो विशाल
इति विश्रुतः । तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरीकृता १२ विशालस्य
सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः । सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादन-
न्तरः १३ सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः । धूम्राश्वतनयश्चापि
सृञ्जयः समपद्यत १४ सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् । कुशाश्वः
सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः १५ कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः
प्रतापवान् । सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः १६ तस्य पुत्रो
महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् । आवसत्परमप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः १७
इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः । दीर्घायुषो महात्मानो वीर्य-
वन्तः सुधार्मिकाः १८ इहाद्य रजनीमेकां सुखं स्वप्स्यामहे वयम् ।
श्वःप्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि १९ सुमतिस्तु महातेजा विश्वामि-
त्रमुपागतम् । श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्यागच्छन्महायशाः २० पूजां च परमां
कृत्वा सोपाध्यायः सबान्धवः । प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्र-
वीत् २१ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुने । संप्राप्तो दर्शनं

त्या ठिकाणीं विशाला ह्मणून नगरी स्थापन केली ११,१२. हे रामा, विशालाला हेमचंद्र ह्मणून एक महाबलाढ्य पुत्र झाला व पुढें त्या हेमचंद्रालाही सुचंद्र ह्मणून विख्यात असलेला एक पुत्र झाला १३. हे रामा, धूम्राश्व ह्मणून सुचंद्राचा पुत्र प्रसिद्ध आहे. त्या धूम्राश्वालाही सृंजय ह्मणून एक पुत्र झाला १४. वैभवशाली व प्रतापी सहदेव हा सृंजयाचा पुत्र होय आणि अत्यंत धार्मिक कुशाश्व हा सहदेवाचा पुत्र होय १५. कुशाश्वाला महातेजस्वी व प्रतापी असा सोमदत्त ह्मणून पुत्र झाला व त्या सोमदत्तालाही काकुत्स्थ ह्मणून एक प्रख्यात पुत्र झाला १६. त्या काकुत्स्थाचा पुत्र हा महातेजस्वी सुमति सांप्रत या पुरीमध्यें वास्तव्य करीत आहे. हा फारच प्रख्यात असून जिंकण्याला कठीण आहे १७. इक्ष्वाकूच्या प्रसादानें विशाला नगरींतील सर्वही राजे दीर्घायुषी, महात्मे, वीर्यवान् व अत्यंत धार्मिक झालेले आहेत १८. असो. हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, आज एक रात्र आपण ह्या ठिकाणीं सुखानें शयन करूं. उद्यां उजाडल्यावर तूं जनकाला अवलोकन करशील १९ ह्याप्रमाणें उभयतांचें संभाषण चाललें असतां विश्वामित्रमुनि संनिध आल्याचें श्रवण करून तो महायशस्वी व महातेजस्वी नृपश्रेष्ठ सुमति त्यांना सामोरा आला २०. आणि उपाध्याय व बांधव ह्यांसहवर्तमान विश्वामित्रमुनींचें उत्कृष्टप्रकारें पूजन करून कुशलप्रश्न केल्यावर तो हात जोडून विश्वामित्रांना ह्मणाला २१ " हे मुने, मी धन्य आहें व

चैव नास्ति धन्यतरो मम २२ [१४८३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे । कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् १ इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ । गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ २ पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणधनुर्धरौ । अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ३ यदृच्छयेव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ । कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ४ भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् । परस्परेण सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ५ किमर्थं च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि । वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ६ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमविस्मितः ७ अतिथी परमं प्राप्तौ

माझ्यावर मोठाच अनुग्रह झालेला आहे. कारण, माझ्या प्रदेशामध्यें आपण आला आहां व मला आपल्या दर्शनाचाही लाभ झाला आहे. तस्मात्, आपण माझ्यापेक्षा धन्य नाहीं २२ ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीतश्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडांपैकीं सत्तेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४७ ॥

परस्परांची भेट झाल्यानंतर कुशलप्रश्न झाल्यावर संभाषण सुरू झालें असतां सुमतिराजा महामुनि विश्वामित्रांना ह्मणाला १ " आपलें देव बरें करो ; हे पुत्र वीर, देवांसारखे पराक्रमी, गजाप्रमाणें धीर व सिंहाप्रमाणें अप्रतिहत गतीनें युक्त असून आकारानें अनुक्रमें व्याघ्र व वृषभ ह्यांप्रमाणें दिसत आहेत २. यांचे नेत्र कमलपत्राप्रमाणें विशाल असून खड्ग, भाते व धनुष्य हीं यांनीं धारण केलेलीं आहेत. रूपानें हे अश्विनीकुमारांप्रमाणें दिसत असून ह्यांना यौवनावस्था प्राप्त झाली आहे ३ आणि प्रत्यक्ष देवच देवलोकापासून पृथ्वीवर प्राप्त झाल्याप्रमाणें हे दिसत आहेत. तेव्हां, ह्या ठिकाणीं हे पायांनीं कसे आले ? कशाकरितां आले ? आणि हे मुने, हे कोणाचे पुत्र आहेत ? हें आपण मला सांगा ४. आकाशाला भूषित करणाऱ्या चंद्रसूर्यांप्रमाणें हे हा प्रदेश भूषित करीत आहेत आणि शरीरमान, इंगित व चेष्टित ह्यांच्या योगानें हे एकमेकांसारखे आहेत ५. तस्मात्, ह्या दुर्गम मार्गामध्यें हे महाधनुर्धारी पुरुषश्रेष्ठ वीर कशाकरितां प्राप्त झाले आहेत ? हें खरें खरें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे " ६. हें त्या सुमति राजाचें भाषण श्रवण केल्यावर विश्वामित्रमुनींनीं त्याला इत्थंभूत वर्तमान निवेदन केलें ; तेव्हां विश्वामित्रांचें भाषण श्रवण करून राजा पराकाष्ठेचा विस्मित झाला ७ आणि अत्यंत सत्कारास पात्र अशा त्या

पुत्रौ दशरथस्य तौ । पूजयामास विधिवत्सत्काराहौं महाबलौ ८
ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ । उष्य तत्र निशामेकां
जग्मतुर्मिथिलां ततः ९ तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ।
साधु साध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् १० मिथिलोपवने तत्र
आश्रमं दृश्य राघवः । पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ११ इद-
माश्रमसंकाशं किं न्विदं मुनिवर्जितम् । श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं
पूर्व आश्रमः १२ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः । प्रत्यु-
वाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः १३ हन्त ते कथयिष्यामि शृणु
तत्त्वेन राघव । यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपान्महात्मनः १४ गौतमस्य नर-
श्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः । आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः १५
स चात्र तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा । वर्षपूगान्यनेकानि राजपुत्र महा-
यशाः १६ तस्यान्तरं विदित्वा च सहस्राक्षः शचीपतिः । मुनिवेषधरो
भूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत् १७ ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते ।

अतिथि ह्मणून प्राप्त झालेल्या महाबलाढ्य दशरथपुत्रांचें त्यानें यथाविधि पूजन केलें ८.
तदनंतर सुमतीनें केलेल्या त्या उत्कृष्ट प्रकारच्या आदरातिथ्याचा स्वीकार करून एक
रात्रभर ते रघुवंशज रामलक्ष्मण तेथेंच राहिले आणि नंतर मिथिला नगरीला निघाले ९.
पुढें जनकाची ती शुभ नगरी अवलोकन केल्यावर " उत्तम उत्तम " ह्मणून
सर्व मुनींनीं मिथिलेची प्रशंसा केली १०. तदनंतर मिथिला नगरीसमीप असलेल्या
वनामध्यें जुनाट, निर्जन परंतु रम्य असा एक आश्रम अवलोकन करून रघुवंशज
राम मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांना ह्मणाला ११ " मुनिरहित असें हें आश्रमासारखें काय
दिसत आहे ? हे भगवन्, हा पूर्वीचा कोणाचा आश्रम होता, हें ऐकण्याची माझी
इच्छा आहे " १२. हें रघुवंशज रामाचें भाषण श्रवण केल्यावर संभाषण करण्या-
मध्यें प्रवीण असलेले महातेजस्वी विश्वामित्र महामुनि ह्मणाले १३ " हे रघुवंशजा
रामा, कोणत्या महात्म्याच्या कोपामुळें ह्या आश्रमाला शाप झाला आहे तें मी तुला
खरें खरें सांगतों ; तूं श्रवण कर १४. हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, स्वर्गांतील आश्रमाप्रमाणें
असलेला हा आश्रम पूर्वीं महात्म्या गौतममुनींचा होता. हा देवांनाही चांगल्या
प्रकारें मान्य आहे १५. हे महायशस्वी राजकुमारा रामा, पूर्वीं त्या गौतममुनींनीं
अहल्येसहवर्तमान ह्या ठिकाणीं अनेक संवत्सरसमूहपर्यंत तपश्चर्या केली १६ व असें
होतां होतां गौतममुनि आश्रमांत नाहींत अशी संधि पाहून सहस्रनयन शचीपति
गौतममुनींचा वेष घेऊन (आश्रमांत आला आणि) अहल्येला ह्मणाला १७ " हे

तन्मां सुरवराः सर्वे सर्षिसंघाः सचारणाः । सुरकार्यकरं यूयं सफलं कर्तुमर्हथ ४ शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः । पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ५ अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः । मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छत ६ अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति । भवतां हर्षणार्थं च ये च दास्यन्ति मानवाः ७ अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम् । अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ८ उत्पाट्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् । तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः ९ अफलान्भुञ्जते मेषान्फलैस्तेषामयोजयन् । इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव १० गौतमस्य प्रभावेण तपसा च महात्मनः । तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ११ तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः १२ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह । ददर्श च महाभागां तपसा

करून टाकून तिचाही शापपूर्वक त्याग केला आहे व अशा रीतीनें त्याला मोठा शाप देण्याला लावून मीं त्याचें तप हरण केलें आहे ३. तस्मात्, ऋषिसमुदाय व चारण ह्यांसहवर्तमान हे सर्व सुरश्रेष्ठ हो, मज देवकार्य करणाऱ्याला तुह्मी वृषणयुक्त करा " ४. ह्याप्रमाणें इंद्राचें भाषण श्रवण केल्यावर अग्निप्रभृति सर्व देव मरुद्गणांसहवर्तमान (कव्यवाहनप्रभृति) पितृदेवांकडे जाऊन ह्मणाले ५ " हा मेष वृषणयुक्त आहे आणि गौतमानें इंद्राला वृषणरहित केलें आहे. करितां, मेषाचें वृषण घेऊन तुह्मी सत्वर इंद्राला द्या ६. (तुमचें हविर्द्रव्य ह्मणून कल्पिलेल्या) वृषणरहित मेषाच्या योगानें तुह्मांला पराकाष्ठेचा संतोष होईल. तुमच्या संतोषाकरितां जे मानव तुह्मांला वृषणरहित मेष अर्पण करितील ७ त्यांनाही तुह्मी मोठें अक्षय फल द्या ". हें अग्नीचें भाषण श्रवण केल्यावर पितृदेव एकत्र जुळले ८ व मेषाचें वृषण उपटून त्यांनीं इंद्राचे ठिकाणीं लाविलें. तेव्हांपासून, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, पितृदेव एकत्र होऊन ९ वृषणरहित मेषांचा स्वीकार करीत असतात. कारण, त्यांचे वृषण काढून यांनीं इंद्राला दिलें. हे राघवा, महात्म्या गौतमाच्या प्रभावानें व तपानें तेव्हांपासून इंद्र मेषवृषण बनला १०. करितां, हे महातेजस्वी रामा, पुण्यकर्मी गौतमाच्या आश्रमामध्यें चल ११ आणि (तुझ्या पादस्पर्शामुळें शापमुक्त होऊन) देवरूप धारण करणाऱ्या ह्या अहल्येचा उद्धार कर ". हें विश्वामित्रमुनींचें भाषण श्रवण केल्यावर रघुवंशज राम विश्वामित्रांना पुढें घालून लक्ष्मणासहवर्तमान त्या आश्रमामध्यें गेला व तपाच्या योगानें जिची प्रभा चोहोंकडे फांकली आहे अशा त्या

धूमेतितप्रभाम् १३ लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः । प्रयत्नान्नि-
र्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव १४ धूमेनाभिपरीताङ्गीं दीप्तामग्निशि-
खामिव । सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव १५ मध्येऽम्भसो दुरा-
धर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव । सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह १६
त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् । शापस्यान्तमुपागम्य तेषां
दर्शनमागता १७ राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्मुदा । स्मरन्ती
गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ १८ पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार
सुसमाहिता । प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा १९ पुष्पवृ-
ष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिःस्वनैः । गन्धर्वाप्सरसां चैव महानासी-
त्समुत्सवः २० साधु साध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् । तपोबल-
विशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् २१ गौतमोऽपि महातेजा अहल्यास-
हितः सुखी । रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपाः २२ रामोऽपि परमां
पूजां गौतमस्य महामुनेः । सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः २३

महाभाग्यवती अहल्येला त्यानें अवलोकन केलें १२,१३. देवदैत्यांशीं मिळून आले-
ल्याही कोणाला सुद्धां तिचें दर्शन होणें दुर्घट होतें. सारांश, ब्रह्मदेवानें मोठ्या
प्रयत्नानें निर्माण केलेली दिव्य माया १४, धूमानें व्याप्त झालेली उज्ज्वल अग्निज्वाला,
तुषारांनीं व्याप्त झालेली व अभ्रयुक्त असलेली पूर्णचंद्रप्रभा १५ अथवा मेघामध्यें
असलेली उज्ज्वल सूर्यप्रभाच कीं काय अशी ती दिसत होती. असो. गौतममुनींनीं सांगि-
तल्यावरून रामदर्शन होईपर्यंत त्रैलोक्यामध्यें कोणालाही तिचें दर्शन होणें दुर्घट झालें
होतें. परंतु,(रामदर्शनानें)शापमोक्ष झाल्यावर ती सर्व लोकांच्या दृष्टीं पडूं लागली १६,१७.
दर्शन झाल्यानंतर रघुवंशज रामलक्ष्मणांनीं तिचें आनंदानें पाय धरिले असतां गौतम
मुनींनीं सांगितल्याचें स्मरून तिनेंही त्यांना स्पर्शपूर्वक अभिवंदन केलें १८. नंतर स्वस्थ
अंतःकरण करून तिनें अर्घ्यपाद्यपूर्वक यथाविधि कर्मानें त्यांचें आतिथ्य केलें असतां
ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामानेंही (लक्ष्मणासहवर्तमान) त्याचा स्वीकार केला १९. तेव्हां
देवदुंदुभींच्या गर्जनांसहवर्तमान रामावर व अहल्येवर मोठी पुष्पवृष्टि झाली; गंधर्व व
अप्सरा ह्यांमध्येंही मोठा उत्सव झाला २० आणि गौतममुनींच्या अर्ध्या वचनांत राहून
तपोबलानें शरीरशुद्धि झालेल्या त्या अहल्येची " उत्तम, उत्तम " म्हणून देवांनीं
ही प्रशंसा केली २१. तदनंतर महातेजस्वी गौतममुनि अहल्येसहवर्तमान सुखी झाले
व रामाचें यथाविधि पूजन करून ते महातपस्वी मुनि तपश्चर्या करूं लागले २२
आणि नंतर रामही महामुनि गौतमांच्या उत्कृष्ट पूजेचा स्वीकार करून मिथिला

[१५४०] इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ४९ ॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह। विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् १ रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः। साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः २ बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम्। ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ३ ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसंकुलाः। देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ४ रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः। निवासमकरोद्देशे विविक्ते सलिलान्विते ५ विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा। शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितः ६ ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम्। प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ७ विश्वामित्राय धर्मेण ददौ धर्मपुरस्कृतम्। प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ८ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम्। स तांश्चाथ मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ९ यथार्हमृषिभिः सर्वैः समागच्छत्प्रहृष्टवत्। अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्-

---

नगरीस चालता झाला २३. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं एकुणपंनासावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४९ ॥

तदनंतर ईशान्येस गेल्यावर विश्वामित्र मुनींना पुढें करून लक्ष्मणासहवर्तमान राम यज्ञमंडपामध्यें गेला १ आणि लक्ष्मणासहवर्तमान त्या मुनिश्रेष्ठाना ह्मणाला "महात्म्या जनकाची यज्ञसंपत्ति चांगली आहे २. कारण, हे महाभाग्यवान् मुने, वेदाध्ययनाविषयीं तत्पर असलेले देशोदेशचे हजारों ब्राह्मण ३ व शेंकडों शकटांनीं गजबजून गेलेलीं ऋषींचीं वसतिस्थानें ह्या ठिकाणीं दिसत आहेत. करितां, आतां कोणती ती जागा ठरवा; ह्मणजे आपण त्या ठिकाणीं उतरूं" ४. हें रामाचें भाषण श्रवण केल्यानंतर महामुनि विश्वामित्रांनीं उदकानें युक्त व शांत अशा प्रदेशावर वास्तव्य करण्याचें ठरविलें ५. इकडे विश्वामित्र आल्याचें ऐकतांक्षणीं अनिंदित असा नृपश्रेष्ठ जनक शतानंदनामक पुरोहिताला ६ व महात्म्या ऋत्विजांना पुढें करून, सत्वर पूजासाहित्य घेऊन आणि विनययुक्त होऊन एकदम त्यांना सामोरा गेला ७ व धर्मबुद्धीनें त्यानें तें पूजासाहित्य विश्वामित्रांना अर्पण केलें. तेव्हां महात्म्या जनकाच्या त्या पूजेचा स्वीकार करून ८ स्वतः राजाविषयीं व यज्ञाविषयीं त्यांनीं त्याला कुशल वर्तमान विचारिलें व नंतर उपाध्याय व पुरोहित ह्यांसहवर्तमान (जनकाबरोबर आलेल्या) त्या सर्व मुनींना कुशलप्रश्न विचारिल्यावर ९ योग्यतेप्रमाणें सर्व ऋषींची

लिरभाषत १० आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिपुंगवैः । जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः ११ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः। आसनेषु यथान्यायमुपविष्टाः समन्ततः १२ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् । अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता १३ अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया । धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुंगव १४ यज्ञोपमदने ब्रह्मन्प्राप्तोसि मुनिभिः सह । द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे दीक्षामाहुर्मनीषिणः १५ ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक । इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवचनस्तदा १६ पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः । इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ १७ गजतुल्यगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ । अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ १८ यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ । कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने १९ वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने । भूषयन्ताविमं

विश्वामित्रांनीं आनंदानें भेट घेतली. नंतर " भगवानांनीं आसनावर बसावें " म्हणून जनक राजानें हात जोडून मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांची प्रार्थना केली असतां राजाचें म्हणणें ऐकून महामुनि विश्वामित्र (आसनावर) बसले १०,११ व ते बसल्यावर पुरोहित, ऋत्विज आणि मंत्र्यांसहवर्तमान जनक राजा हेही योग्यतेप्रमाणें त्यांच्या भोंवतीं बसले १२. नंतर विश्वामित्रांकडे पाहून तो जनक राजा म्हणाला " देवांनीं आज माझ्या यज्ञसंपत्तीचें सार्थक केलें १३. आपल्या दर्शनानें आज मला यज्ञफल प्राप्त झालें. खरोखर मी धन्य असून देवतांचा माझ्यावर अनुग्रह झालेला आहे. कारण, हे मुनिश्रेष्ठ, माझ्या १४ यज्ञमंडपामध्यें आज आपण मुनींसहवर्तमान प्राप्त झाला आहां. हे ब्रह्मर्षे, यज्ञदीक्षेचे बारा दिवस अवशिष्ट राहिले आहेत असें विद्वान् ऋत्विज म्हणतात १५. तेव्हां हे कौशिकमुने, हविर्भागार्ची इच्छा करणारे देव आपण नंतर (ह्या यज्ञामध्यें) अवलोकन कराल ". ह्याप्रमाणें प्रसन्न मुद्रेनें युक्त झालेल्या जनकराजानें मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांना सांगितलें १६ आणि नंतर हात जोडून तो जितेंद्रिय राजा पुनरपि त्यांना म्हणाला " आपलें देव बरें करो, हे पुत्र देवांसारिखे पराक्रमी १७ वीर, गजाप्रमाणें धीर—व सिंहाप्रमाणें अप्रतिहत—गतीनें युक्त असून आकारानें अनुक्रमें व्याघ्र व वृषभ ह्यांप्रमाणें दिसत आहेत. रूपानें हे अश्विनीकुमारांप्रमाणें दिसत असून ह्यांना यौवनावस्था प्राप्त झाली आहे १८ आणि प्रत्यक्ष देवच देवलोकापासून पृथ्वीवर प्राप्त झाल्याप्रमाणें हे दिसत आहेत. तेव्हां, ह्या ठिकाणीं हे पायांनीं कसे आले? कशाकरितां आले? आणि हे मुने, हे कोणाचे पुत्र आहेत? हें आपण मला सांगा १९.

देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् २० परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः । काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः २१ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः । न्यवेदयदमेयात्मा पुत्रौ दशरथस्य तौ २२ सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा । तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् २३ अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् । महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा २४ एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने । निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः २५ [१५६५] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः । हृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः १ गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः । रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः २ एतौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य शतानन्दो नृपात्मजौ । सुखासीनौ मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ३ अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी । दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ४

आकाशाला शोभा आणणाऱ्या चंद्रसूर्यांप्रमाणें ह्या प्रदेशाला शोभा आणणारे आणि उत्कृष्ट आयुधें धारण करणारे हे वीर पुत्र, हे महामुने, कोणाचे आहेत? २०. शरीरमान, इंगित व चेष्टित ह्यांमध्यें एकमेकासारिखे व मस्तकावर झुलपें असलेले असे जे हे वीर ह्यांची खरी खरी हकीकत ऐकण्याची माझी इच्छा आहे" २१. हें त्या महात्म्या जनकराजाचें भाषण श्रवण केल्यावर महात्म्या विश्वामित्रमुनींनीं त्या दशरथपुत्रांची हकीकत त्याला सांगितली २२ आणि सिद्धाश्रमामध्यें वास्तव्य, राक्षसांचा वध, त्या ठिकाणीं निर्भयपणें जाणें, विशाला नगरीचें दर्शन २३, अहल्येचें दर्शन, गौतम मुनींची भेट, महाधनुष्य पहाण्याविषयीं रामाची इच्छा आणि तें सज्ज करण्याकरितां त्याचें आगमन २४ हें सर्व महात्म्या जनकाला सांगून महातेजस्वी महर्षि विश्वामित्र स्वस्थ बसले २५. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं पंनासावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५० ॥

विचारी विश्वामित्र मुनींचें तें भाषण श्रवण केल्यावर महातेजस्वी व महातपस्वी शतानंदाच्या शरीरावर रोमांच उठले १. नंतर तपाच्या योगानें ज्याचें तेज पडलें आहे असा तो गौतममुनींचा ज्येष्ठपुत्र शतानंद रामाला अवलोकन केल्याबरोबरच पराकाष्ठेचा विस्मित झाला २ आणि ते राजकुमार रामलक्ष्मण स्वस्थपणें आपनावर बसलेले पाहून तो मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांना ह्मणाला ३ "हे मुनिश्रेष्ठ, दीर्घ तपश्चर्येचें अवलंबन करून राहिलेली माझी यशस्विनी माता आपण रामाला

अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी । वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ५ अपि रामाय कथितं यद्वृत्तं तत्पुरातनम् । मम मातुर्महातेजो देवेन दुरनुष्ठितम् ६ अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता । मम माता मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ७ अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज । इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्य महात्मनः ८ अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज । इहागतेन रामेण पूजितेनाभिवादितः ९ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः । प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् १० नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया । संगता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ११ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् १२ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिमपराजितम् १३ अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरमितप्रभः । विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्यैनं परमां गतिम् १४ नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन । गोप्ता कुशिक

दाखविली नां ? ४. सर्व प्राण्यांना पूज्य असलेल्या ह्या रामाची माझ्या यशस्विनी व तेजस्वी मातेनें वन्य पदार्थांनीं पूजा केली नां ? ५. हे महातेजस्वी मुने, इंद्राशीं माझ्या मातेचें जें दुराचरण झालें तें पूर्वीचें वृत्त आपण रामाला कथन केलें नां ? ६. हे कुशिकवंशज मुनिश्रेष्ठ, आपलें देव बरें करो ! रामदर्शन झाल्यावर माझ्या मातेचा माझ्या पित्याशीं समागम झाला नां ? ७. हे कुशिकनंदन मुने, माझ्या पित्यानें रामाचें पूजन केलें नां ? त्या महात्म्याच्या पूजेचा स्वीकार करून हा महातेजस्वी राम येथें आला आहे नां ? ८ आणि त्याचप्रमाणें, हे कुशिकनंदन मुने, सत्कार होऊन येथें आलेल्या रामानें शांत मनानें माझ्या पित्याला अभिवंदन केलें नां ? " ९. हें त्याचें भाषण श्रवण केल्यावर संभाषणज्ञ महामुनि विश्वामित्र भाषणाचें मर्म जाणणाऱ्या शतानंदाला ह्मणाले १० " हे मुनिश्रेष्ठा, मी कांहीं विसरलों नाहीं. जें करावयाचें होतें तें मीं केलें आणि भृगुवंशज जमदग्नीशीं संगत झालेल्या रेणुकेप्रमाणें गौतममुनींशीं त्यांच्या पत्नीचा समागम झाला " ११. हें त्या विचारी विश्वामित्रमुनींचें भाषण श्रवण करून महातेजस्वी शतानंद रामाला ह्मणाला १२ " हे पुरुषश्रेष्ठा, तुझें स्वागत असो. हे रघुवंशजा रामा, पराजयरहित अशा विश्वामित्रमहर्षींना पुढें घालून तूं प्राप्त झालास हें खरोखर आमचें भाग्यच उदयास आलें १३. ह्या महातेजस्वी विश्वामित्रमुनींचीं कर्में अचिंत्य असून ह्या ब्रह्मर्षींची प्रभा तपाच्या योगानें अपरिमित झालेली आहे आणि हे जगताचें पराकाष्ठेचें हित करणारे आहेत असें मी जाणीत आहें १४.

पुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः १५ श्रूयतां चाभिधास्यामि कौशिकस्य महा-
त्मनः । यथाबलं यथातत्त्वं तन्मे निगदतः शृणु १६ राजासीदेष
धर्मात्मा दीर्घकालमरिंदमः । धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः १७
प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशो नाम महीपतिः । कुशस्य पुत्रो बलवान्कुश-
नाभः सुधार्मिकः १८ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येव विश्रुतः । गाधेः
पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः १९ विश्वामित्रो महातेजाः पाल-
यामास मेदिनीम् । बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् २० कदा-
चित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् । अक्षौहिणीपरिवृतः परिच-
क्राम मेदिनीम् २१ नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च महागिरीन् । आश्र-
मान्क्रमशो राजा विचरन्नाजगाम ह २२ वसिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्प-
लताद्रुमम् । नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् २३ देवदानवग-
न्धर्वैः किंनरैरुपशोभितम् । प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसंघनिषेवितम् २४
ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेवितम् । तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महा-

हे रामा, मोठी तपश्चर्या केलेले कुशिकपुत्र विश्वामित्र ज्याअर्थी तुझें रक्षण करणार आहेत, त्याअर्थी तुझ्याहून धन्य असा ह्या भूतलावर दुसरा कोणीही नाहीं १५. ह्या महात्म्या कौशिकमुनींविषयीं मी सांगतों तें श्रवण कर. सारांश, ह्यांचें तपोबल कसा प्रकारचें आहे व ह्यांना ब्रह्मर्षित्व कसें प्राप्त झालें हें मी तुला निवेदन करीत आहें तें तूं श्रवण कर १६. धर्मात्मा, धर्मवेत्ता, विद्यासंपन्न आणि प्रजाहिताविषयीं दक्ष असा हा पुष्कळ वेळपर्यंत शत्रूंचें दमन करणारा राजा होता १७. प्रजापतीचा पुत्र एक कुश ह्मणून राजा होता व त्या कुशाचा पुत्र बलाढ्य व अत्यंत धार्मिक असा कुशनाभ ह्मणून होता १८. गाधी ह्मणून प्रख्यात असलेला कुशनाभाचा पुत्र होता आणि हा महातेजस्वी विश्वामित्रमहामुनि त्या गाधीचा पुत्र होय १९. ह्या महातेजस्वी विश्वामित्रराजानें पुष्कळ हजार वर्षें पृथ्वीचें परिपालन करून राज्य चालविलें २०. एकदां हा महातेजस्वी राजा सेना तयार करून व एक अक्षौहिणी सेना बरोबर घेऊन पृथ्वीपर्यटण करूं लागला असतां २१ नगरें, राष्ट्रें, नद्या, मोठमोठे पर्वत आणि आश्रम ह्यांवरून क्रमानें जातां जातां तो वसिष्ठमुनींच्या आश्रमामध्यें आला व नानाप्रकारच्या पुष्पवेली व वृक्ष ह्यांनीं युक्त, अनेक प्रकारच्या मृगसमुदायांनीं भरलेला, सिद्ध व चारण ह्यांनीं सेवित २२, २३, देव, दानव, गंधर्व आणि किन्नर ह्यांनीं शोभित, शांत हरिणांनीं गजबजलेला, पक्षिसमुदायांनीं आश्रय केलेला २४, ब्रह्मर्षिगणांनीं भरलेला, देवर्षि-समुदायांनीं सेवित, तपश्चर्येच्या योगानें सिद्ध झालेल्या अग्नितुल्य महात्म्यांनीं २५ आणि

त्मभिः २५ सततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः । अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा २६ फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितदोषैर्जितेन्द्रियैः । ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः २७ अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् । वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् २८ ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः २९ [१५९४] इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

तं दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः । प्रणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतां वरम् १ स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना । आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह २ उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते । यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ३ प्रतिगृह्य तु तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमः । तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्यपृच्छत ४ विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तदा । सर्वत्र कुशलं प्राह वसिष्ठो राजसत्तमम् ५ सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः । पप्रच्छ

ब्रह्मतुल्य महात्म्यांनीं नेहमीं भरलेला, संपन्न, जलप्राशन, वायुभक्षण, गलितपत्रभरण २६ अथवा फलमूलाशन करून राहिलेल्या निर्दोष, दमपरायण, जितेंद्रिय व जपहोमाविषयीं तत्पर अशा वालखिल्य ऋषींच्या योगानें २७ आणि इतरही वैखानस महर्षींच्या योगानें आसमंतात् भागीं सुशोभित असलेला व प्रति ब्रह्मलोकाप्रमाणें दिसत असलेला वसिष्ठमुनींचा आश्रम २८ विजयिश्रेष्ठ व महाबलाढ्य विश्वामित्रराजानें अवलोकन केला २९. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं एकावन्नावा सर्ग संपूर्ण झाला ॥ ५१ ॥

तपोनिष्ठांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या त्या वसिष्ठमुनींना अवलोकन करून महाबलाढ्य व वीर असा विश्वामित्र राजा अत्यंत प्रसन्न झाला आणि विनयानें त्यानें त्यांना प्रणाम केला १. तेव्हां महात्म्या वसिष्ठमुनींनीं " तुझें स्वागत असो " ह्मणून त्याला सांगितलें आणि " ह्याला आसन द्या " ह्मणूनही वसिष्ठमुनींनीं (शिष्यांना) आज्ञा केली २. नंतर विचारी विश्वामित्रराजा बसल्यावर मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठांनीं योग्यतेप्रमाणें त्याला फलमूलें अर्पण केलीं ३. वसिष्ठमुनींच्या त्या आदरातिथ्याचा स्वीकार केल्यावर नृपश्रेष्ठ विश्वामित्रानें प्रथमतः त्यांना तप, अग्निहोत्र आणि शिष्य ह्यांविषयीं कुशल वर्तमान विचारिलें ४ व तदनंतर महातेजस्वी विश्वामित्रानें वृक्षांविषयींही त्यांना कुशल प्रश्न केला. तेव्हां वसिष्ठमुनींनीं त्या श्रेष्ठ राजाला " सर्वत्र कुशल आहे " ह्मणून सांगितलें ५. नंतर तपस्विश्रेष्ठ व महातपस्वी ब्रह्मपुत्र वसिष्ठांनीं स्वस्थ बसलेल्या विश्वा-

जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ६ कच्चित्ते कुशलं राजन्कच्चिद्धर्मेण रञ्जयन्। प्रजाः पालयसे राजन्राजवृत्तेन धार्मिकः ७ कच्चित्ते संभृता भृत्याः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने। कच्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ८ कच्चिद्बलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप। कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तथानघ ९ सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत्। विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितम् १० कृत्वा तौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथास्तदा। मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ११ ततो वसिष्ठो भगवान्कथान्ते रघुनन्दन। विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव १२ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल। तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे १३ सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मया कृताम्। राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः १४ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामुनिः। कृतमित्यब्रवीद्राजा पूजावाक्येन मे त्वया १५ फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे। पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च १६ सर्वथा

मित्रराजाला प्रश्न केला कीं ६ "हे राजा, तुझें कुशल आहे नां? हे धार्मिक राजा, राजवर्तनानें प्रजेचें पालन करून धर्मानें तूं त्यांचें रंजन करीत आहेस नां? ७. तुझ्या सेवकांना वेळेवर पगार मिळून ते तुझी आज्ञा पाळण्याविषयीं तत्पर असतात नां? हे शत्रुनाशका, तुझे सर्व रिपु जिंकिलेले आहेत नां? ८. हे शत्रुतापना निष्पापा पुरुषश्रेष्ठा, सेना, कोश, मित्र, व पुत्रपौत्रादि संतति हीं सर्व कुशल आहेत नां? ९. ह्याप्रमाणें प्रश्न झाल्यावर महातेजस्वी विश्वामित्र राजानें विनयसंपन्न अशा श्रेष्ठ वसिष्ठमुनींना "सर्वत्र कुशल आहे" म्हणून सांगितलें १० व इकडल्या तिकडल्या गोष्टी पुष्कळ वेळपर्यंत सांगून अत्यंत संतुष्ट झालेल्या त्या उभयतां धर्मिष्ठांनीं परस्पराला आनंदित केलें ११. तदनंतर, हे रघुनंदना रामा, गोष्टी चालतां चालतां भगवन् वसिष्ठमुनि हंसत हंसत विश्वामित्राला म्हणाले १२ "हे महाबलाढ्य राजा, अपरिमित सामर्थ्यानें युक्त असलेल्या तुझ्यासहवर्तमान ह्या तुझ्या सैन्याचें यथायोग्य आतिथ्य करावें अशी माझी इच्छा आहे. करितां, तूं त्या आतिथ्याचा स्वीकार कर १३. सारांश, हे राजा, तूं श्रेष्ठ अतिथि असल्यामुळें प्रयत्नपूर्वक तुझें आदरातिथ्य करणें योग्य आहे. करितां, मी करात असलेल्या ह्या सत्काराचा तूं स्वीकार कर" १४. ह्याप्रमाणें वसिष्ठांनीं सांगितलें असतां पुढें महामुनि बनलेला विश्वामित्र राजा वसिष्ठांना म्हणाला "मी आदरातिथ्य करितों" ह्या आपल्या म्हणण्यानेंच माझा सत्कार झाला आहे १५. शिवाय, हे भगवन्, आपल्या आश्रमामध्यें असलेलीं फळें, मुळें, पाद्य, आचमन

च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः । नमस्तेस्तु गमिष्यामि मैत्रेणेक्षस्व
चक्षुषा १७ एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि । न्यमन्त्रयत धर्मात्मा
पुनः पुनरुदारधीः १८ बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
यथाप्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिपुङ्गव १९ एवमुक्तस्तथा तेन वसिष्ठो
जपतां वरः । आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषाम् २० एह्येहि
शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम २१ सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसि-
तोस्म्यहम् । भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे २२ यस्य यस्य
यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् । तत्सर्वं कामधुग्दिव्ये अभिवर्ष कृते
मम २३ रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् । अन्नानां निचयं सर्वं
सृजस्व शबले त्वर २४ [१६१८] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय
आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन । विदधे कामधुक्कामान्यस्य
यस्येप्सितं तथा १ इक्षून्मधूंस्तथा लाजान्मैरेयांश्च वरासवान् । पानानि

आणि आपलें दर्शन ह्यांच्या योगानें १६, हे महाज्ञानवान् मुने, आपण माझें सर्व प्रकारें उत्कृष्ट पूजन, स्वतः माझ्या पूजेस आपणच पात्र असतांना, केलें आहे. आतां आपणांला नमस्कार असो. मी येथून गमन करितों. आपण मजवर कृपादृष्टि ठेवावी " १७. ह्याप्रमाणें विश्वामित्रराजा ह्मणत असतांना धर्मात्म्या व उदारबुद्धि वसिष्ठमुनींनीं फिरून फिरून त्याला निमंत्रण केलें १८. तेव्हां " ठीक आहे. हे मुनिश्रेष्ठ, आपली मर्जी असेल त्याप्रमाणें होऊं द्या " असें गाधिपुत्र विश्वामित्रानें वसिष्ठांना सांगितलें १९. ह्याप्रमाणें विश्वामित्रानें सांगितल्यावर तपस्विश्रेष्ठ वसिष्ठांनीं प्रसन्न होऊन किल्बिषरहित अशा आपल्या चित्रवर्णसंपन्न धेनूला हाक मारिली कीं २०, हे शबले, इकडे ये आणि माझ्या सांगण्याप्रमाणें सत्वर तजवीज ठेव २१. सैन्यासहवर्तमान ह्या राजर्षीचा मोठ्या मौल्यवान भोजनानें सत्कार करण्याचा मीं निश्चय केला आहे तो तूं सिद्धीस ने २२. सारांश, सहा रसांमध्यें ज्याला ज्याला जें जें प्रिय असेल तें तें, हें दिव्य कामधेनु, तूं माझ्याकरितां ज्याच्या त्याच्या इच्छेप्रमाणें उत्पन्न कर २३. तात्पर्य, हे शबले, सरस अन्न, पान, लेह्य आणि चोष्य ह्यांसहवर्तमान अन्नांचा सर्व समुदाय तूं सत्वर उत्पन्न कर २४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं बावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५२ ॥

हे शत्रुनाशका रामा, ह्याप्रमाणें वसिष्ठांनीं शबलेला सांगितलें असतां ज्याला ज्याला जें जें प्रिय होतें त्या त्याप्रमाणें सर्व इष्ट पदार्थ त्या कामधेनूनें उत्पन्न केलें १.

च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि २ उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः । मृष्टान्यन्नानि सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ३ नानास्वादुरसानां च खाण्डवानां तथैव च । भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ४ सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेन सुतर्पितम् ५ विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् । सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ६ सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा । युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ७ पूजितोहं त्वया ब्रह्मन्पूजार्हेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ८ गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम । रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥ तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ९ एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिपुङ्गवः । विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् १० नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् । राजन्दास्यामि शबलां राशिभी रज-

---

उसापासून आणि मधापासून होणारे पदार्थ, लाह्या, मैरेयसंज्ञक उत्कृष्ट आसवें, मोठमोठ्या किमतीचीं पेयें आणि लहान मोठीं भक्ष्यें तिनें उत्पन्न केलीं २. उन्हून उन्हून भाताच्या त्या ठिकाणीं पर्वतप्राय राशि पडल्या आणि मिष्टान्नें, वरणें, दधिकुल्या (ह्मणजे दह्याचे पाट) ३, नानाप्रकारच्या स्वादुरसानें युक्त असलेल्या खांडवांनीं भरलेलीं रुप्याचीं हजारों भोजनपात्रें तिनें उत्पन्न केलीं ४. तेव्हां, हे रामा, त्या अन्नाच्या योगानें वसिष्ठांनीं फारच तृप्त केलेलें विश्वामित्राचें सैन्य सर्व अत्यंत संतुष्ट झालें आणि त्यांतील लोक आनंदित व पुष्ट आहेत असें दिसूं लागले ५. सारांश, ब्राह्मण, पुरोहित, अंतःपुरांतील स्त्रिया, अमात्य, मंत्री आणि सेवक ह्यांसहवर्तमान विश्वामित्रराजर्षीचा सत्कार होऊन तो आनंदित व पुष्ट झाला आणि पराकाष्ठेचा हर्षयुक्त होऊन वसिष्ठांना ह्मणाला ६, ७ " हे ब्रह्मन्, आपलें पूजन माझ्या हातून होणें योग्य असतांना आपण माझा उत्तम रीतीनें सत्कार करून पूजन केलें आहे. करितां, हे संभाषणज्ञ मुने, मी काय ह्मणत आहे इकडे आपण लक्ष्य द्यावें ८. "हे भगवन्, एक लक्ष गाई घेऊन आपण शबला मला द्यावी. कारण, रत्नें जवळ ठेवण्याची योग्यता राजाचीच आहे आणि हें रत्न आहे. तस्मात्, हे द्विज, आपण मला शबला द्या. धर्मानें ही माझीच आहे. "९ ह्याप्रमाणें विश्वामित्रानें सांगितलें असतां मुनिश्रेष्ठ धर्मात्मे वसिष्ठ त्या भूपतीला ह्मणाले १०. ", हे राजा, एक लक्ष्य गाईंची तर गोष्टच नको आहे; परंतु, शेंकडों कोट गाई अथवा रुप्याच्या राशि घेऊनही मी शबला देणार नाहीं " ११. हे शत्रुदमना, माझ्यापासून त्याग होण्यास ही योग्य नाहीं. कारण,

तस्य वा ११, न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम। शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा १२ अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च। आयत्तमग्निहोत्रं च बलिहोमस्तथैव च १३ स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा। आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः १४ सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी तथा। कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव १५ वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्तदा। संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः १६ हैरण्यकक्षग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान्। ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश १७ हैरण्यानां रथानां च श्वेताश्वानां चतुर्युजाम्। ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीकविभूषितान् १८ हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम्। सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत १९ नानावर्णविभक्तानां वयःस्थानां तथैव च। ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम २० यावदिच्छसि रत्नानि हिरण्यं वा द्विजोत्तम। तावद्ददामि ते सर्वं दीयतां शबला मम २१ एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता। न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्कथंचन २२ एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम्। एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि

आत्मवानाच्या कीर्तीप्रमाणें ही शबला नेहमीं माझ्यापाशींच राहणारी आहे १२. माझें हव्यकव्य, उपजीविका, अग्निहोत्र, भूतबलि, होम १३, श्रौतस्मार्त कर्में आणि नानाप्रकारच्या विद्या हें सर्व, हे राजर्षे, हिच्यावर अवलंबून आहे ह्यांत संशय नाहीं १४. हेंच माझें सर्वस्व असून हीच माझा संतोष करणारी आहे. सारांश, हे राजा, अनेक कारणांमुळें मी तुला शबला देणार नाहीं " १५. ह्याप्रमाणें वसिष्ठांनीं सांगितलें असतां संभाषण करणाऱ्यांमध्यें पटु असलेला विश्वामित्रराजा अत्याग्रहाचें भाषण करूं लागला कीं १६ (हे सुव्रता,) सुवर्णशृंखला व कंठभूषणें आणि सुवर्णाचे अंकुश ह्यांनीं भूषित असलेले चवदा हजार गज १७, चारचार श्वेतवर्ण अश्व जोडिलेले आणि घंटाजालानें भूषित असलेले आठशें सोन्याचे रथ १८, मूळ प्रदेशांत उत्पन्न झालेले आणि महावेगवान् असे अकरा हजार जातिवंत घोडे, हे सुव्रत, मी आपणांला देतों १९ व अनेक वर्णांमुळें एकमेकींपासून भिन्न आणि तरुण अशा एक कोट गाई मी आपणांला देतों; आपण मला शबला द्या २०. हे द्विजश्रेष्ठ, (फारतर काय, परंतु) रत्नें, सुवर्ण वगैरे जें पाहिजे असेल तें सर्व मी आपल्या इच्छेप्रमाणें आपणांला देतों. मला आपण शबला द्या "२१. ह्याप्रमाणें बुद्धिमान् विश्वामित्र राजानें प्रार्थना केली असतां भगवान् वसिष्ठमुनि त्याला ह्मणाले " हे राजा, कांहीं झालें तरी मी शबला

जीवितम् २३ दर्शश्च पौर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः । एतदेव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा २४ अतोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः । बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् २५ [१६४३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥

कामधेनुं वसिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः । तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोन्वकर्षत १ नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास रुदती शोककर्शिता २ परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना । याहं राजभृतैर्दीना ह्रियेय भृशदुःखिता ३ किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकः ४ इति संचिन्तयित्वा तु निःश्वस्य च पुनः पुनः । जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम् ५ निर्धूय तांस्तदा भृत्याञ्छतशः शत्रुसूदन । जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ६ शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् ।

देणार नाहीं २२. कारण, हेंच माझें रत्न, हेंच माझें धन व हेंच माझें जीवित असून २३ दर्श व पौर्णमास (हे याग), विपुल दक्षिणेनें युक्त असे क्रतु आणि इतरही नानाप्रकारचीं माझीं कर्मे हें सर्व, हे राजा, हीच आहे २४. हे राजा, माझीं सर्व कर्मे हिच्यावरच अवलंबून आहेत ह्यांत संशय नाहीं. तेव्हां फार बोलून काय कर्तव्य आहे ? मी ही कामधेनु देणार नाहीं २५. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं त्रेपन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५३ ॥

हे रामा, वसिष्ठही जेव्हां कामधेनूला सोडीना तेव्हां विश्वामित्रराजा त्याची ती शबला (कामधेनु) बलात्कारानें नेऊं लागला १. तेव्हां, हे रामा, महात्मा विश्वामित्र राजा बलात्कारानें शबलेला नेऊं लागला असतां ती शबला दुःखित झाली आणि शोकाकुल होऊन रडत रडत मनामध्यें चिंतन करूं लागली कीं २ " हे राजसेवक अत्यंत दुःखित व दीन झालेल्या मला ओढून नेत आहेत; तेव्हां महात्म्या वसिष्ठानेंच माझा त्याग केला कीं काय ! ३. मी ह्याच्या सेवेविषयीं दक्ष असून निरुपद्रवी आहे हें जाणूनही ज्याअर्थी हा धार्मिक वसिष्ठमुनि माझा त्याग करीत आहे त्याअर्थी त्या जितेंद्रिय महर्षींचा काय बरें माझ्या हातून अपराध झाला आहे ! " ४. ह्याप्रमाणें चिंतन करून व वारंवार सुस्कारे टाकून ती शबला वेगावेगानें महासामर्थ्यवान् वसिष्ठमुनींकडे निघाली ५ आणि, हे शत्रुनाशका, शेंकडों राजसेवकांना हिसडून टाकून वायुवेगानें ती त्या महात्म्या वसिष्ठमुनींच्या चरणापाशीं गेली ६ आणि मेघासारख्या गंभीर ध्वनीनें युक्त असलेली ती शबला वसिष्ठ मुनींसमोर उभी राहून

वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदन्ती मेघनिःस्वना ७ भगवन्किं परित्यक्ता
त्वयाहं ब्रह्मणः सुत । यस्माद्राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ८
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् । शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव
दुःखिताम् ९ न त्वां त्यजामि शबले नापि मेपकृतं त्वया । एष त्वां नयते
राजा बलान्मत्तो महाबलः १० न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशे-
षतः । बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ११ इयमक्षौहिणी
पूर्णा गजवाजिरथाकुला । हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः १२
एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतु-
लप्रभम् १३ न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः । ब्रह्मन्ब्रह्मबलं
दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम् १४ अप्रमेयं बलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ।
विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् १५ नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वं
ब्रह्मबलसंभृताम् । तस्य दर्पं बलं यत्नं नाशयामि दुरात्मनः १६ इत्युक्तस्तु-

---

रुदन व आक्रोश करीत करीत त्यांना ह्मणाली ७ " हे भगवन्, हे ब्रह्मपुत्र, आपण माझा त्याग केला आहे कीं काय ? कारण, हे राजसैनिक मला आपणांजवळून ओढून नेत आहेत " ८. ह्याप्रमाणें तिनें ब्रह्मर्षि वसिष्ठांना सांगितलें असतां दुःखित झालेली आपली भगिनीच कीं काय अशा रीतीनें ते ब्रह्मर्षि शोकानें हृदयसंतप्त झालेल्या त्या कामधेनूला ह्मणाले ९ " हे शबले, मी तुझा त्याग करीत नाहीं व तूं माझा कांहीं अपराधही केला नाहींस. बलानें मत्त झालेला हा महाबलाढ्य राजा तुला नेत आहे १०. माझ्यापाशीं राजासारखें बल नाहीं; हा बलिष्ठ राजा क्षत्रिय व पृथ्वीपति असल्यामुळें मला अवध्य आहे आणि विशेषतः आज (त्याचें आदरातिथ्य केलें असल्यामुळें) तर तो अवध्य आहेच आहे ११. हत्तीवरील निशाणें, गज, अश्व, आणि रथ ह्यांनीं भरलेलें हें संपूर्ण अक्षौहिणी सैन्य त्याच्यापाशीं असल्यामुळें तो अत्यंत बलाढ्य आहे " १२. ह्याप्रमाणें वसिष्ठांनीं सांगितलें असतां वचनाचें इंगित जाणणारी ती कामधेनू नम्र होऊन त्या अतुलतेजस्वी ब्रह्मर्षीला ह्मणाली १३ " हे ब्रह्मन्, क्षत्रियाचें बल अल्प असून ब्राह्मण क्षत्रियांपेक्षां बलवत्तर आहेत असें ह्मणतात. तेव्हां क्षात्रबलापेक्षां दिव्य ब्रह्मबल श्रेष्ठ आहे १४. आपलें बल अमर्याद आहे व आपलें तेजही कोणाला जवळ येऊं देणारें नाहीं. सारांश, महावीर्य-वान् विश्वामित्र आपणांपेक्षां बलाढ्य नाहीं १५. हे महातेजस्वी मुने, मी आपल्या ब्रह्मबलानें युक्त आहे; तेव्हां मला आज्ञा करा ह्मणजे मी त्या दुष्टाचा गर्व, बल आणि यत्न नाहींसा करितें " १६. ह्याप्रमाणें तिनें प्रार्थना केली असतां, हे रामा, महाय-

तया राम वसिष्ठस्तु महायशाः । सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्दनम् १७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः सासृजत्तदा १८ तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप । नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः १९ स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पह्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि २० विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वा पह्लवाञ्छतशस्तदा । भूय एवासृजद्घोराञ्छकान्यवनमिश्रितान् २१ तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः । प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसंनिभैः २२ तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः । निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः २३ ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह । तैस्ते यवनकाम्बोजा बर्बराश्चाकुलीकृताः २४ [१६६७] इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥५४॥

ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । वसिष्ठश्चोदयामास कामधुक्सृज योगतः १ तस्या हुंकारतो जाताः काम्बोजा रविसं-

शस्वी वसिष्ठांनीं " शत्रूच्या बलाचा पाडाव करणारें बल तूं उत्पन्न कर " ह्मणून तिला आज्ञा केली १७. तेव्हां त्यांची ती आज्ञा झालेली ऐकून सुरभीनें सैन्य उत्पन्न केलें १८; ह्मणजे, हे राजा, ती हंबरण्याबरोबर शेंकडों पल्हवसंज्ञक म्लेच्छ उत्पन्न झाले आणि विश्वामित्राच्या समक्ष ते त्याच्या सर्व सैन्याचा नाश करूं लागले १९. हें पाहून तो राजा अत्यंत क्रुद्ध झाला आणि क्रोधानें डोळे वटारून लहान मोठ्या शस्त्रांनीं त्या पल्हवांचा नाश करूं लागला २०. तेव्हां विश्वामित्रानें शेंकडों पल्हव जर्जर केलेले पाहून त्या कामधेनूनें पुनरपि यवनांसहवर्तमान भयंकर शक उत्पन्न केले असतां २१ उग्र तेज, प्रचंड वीर्य आणि सुवर्णतुल्य कांति ह्यांनीं युक्त असलेल्या त्या यवनमिश्रित शकांच्या योगानें तेथील सर्व भूमि व्याप्त झाली २२ आणि तीक्ष्ण तरवारी व पट्टे घेऊन पीतवस्त्र परिधान केलेल्या आणि ह्मणूनच प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें दिसत असलेल्या त्या यवनमिश्रित शकांनीं विश्वामित्राचें तें सर्व सैन्य दग्ध करून टाकिलें २३. तेव्हां महातेजस्वी विश्वामित्रानेंही अस्त्रें सोडिलीं असतां त्यांच्या योगानें ते यवन, कांबोज व बर्बर वगैरे (कामधेनूपासून उत्पन्न झालेले) म्लेच्छ व्याकुल झाले २४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं चोपन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५४ ॥

नंतर ते यवनप्रभृति विश्वामित्राच्या अस्त्रानें मोहित होऊन व्याकुल झालेले अवलोकन केल्यावर " हे कामधेनु, योगसामर्थ्यानें तूं आणखी सेना उत्पन्न कर " अशी वसिष्ठांनीं कामधेनूला आज्ञा केली असतां १ तिच्या हंबरण्यापासून सूर्यासारिखे तेजस्वी

निभाः । ऊधसश्चाथ संभूता बर्बराः शस्त्रपाणयः २ योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकाः स्मृताः । रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः ३ तैस्तन्निषूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् । सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ४ दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना । विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ५ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धं वसिष्ठं जपतां वरम् । हुंकारेणैव तान्सर्वान्निर्ददाह महानृषिः ६ ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना । भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तथा ७ दृष्ट्वा विनाशितान्सर्वान्बलं च सुमहायशाः । सव्रीडं चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ८ समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः । उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ९ हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः । हतसर्वबलोत्साहो निर्वेदं समपद्यत १० स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च । पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवाभ्यपद्यत ११ स गत्वा हिमवत्पार्श्वे किंनरोरगसेवितं । महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः १२ केन-

कांबोज उत्पन्न झाले आणि सडांपासून शस्त्रपाणी बर्बर उत्पन्न झाले २. तसेंच योनिप्रदेशापासून यवन, गुदप्रदेशापासून शक आणि रोमकूपापासून म्लेच्छ, हारीत व किरात उत्पन्न झाले ३ व, हे रघुनंदना रामा, पायदळ, हत्ती, अश्व व रथ ह्यांसहवर्तमान विश्वामित्राचें तें सर्व सैन्य त्यांनीं तत्क्षणीं नाहींसें करून टाकिलें ४. तेव्हां महात्म्या वसिष्ठानें सर्व सैन्याचा नाश केला असें अवलोकन करून विश्वामित्राचे शंभर पुत्र अत्यंत क्रुद्ध झाले आणि नानाप्रकारचीं आयुधें धारण करून तपस्विश्रेष्ठ वसिष्ठावर धांवून गेले; परंतु, त्या महर्षीनें हुंकारानेंच ते सर्व दग्ध करून टाकिले ५,६. सारांश, अश्व, रथ व पायदळ ह्यांसहवर्तमान ते विश्वामित्राचे पुत्र महात्म्या वसिष्ठानें एका क्षणांत भस्मरूप करून टाकिले ७. तेव्हां सर्व पुत्रांचा व सैन्याचा नाश झालेला पाहून अत्यंतमहाकीर्तिमान् विश्वामित्रराजा लज्जेनें खालीं मान घालून चिंताक्रांत झाला ८ आणि वेगरहित झालेला सागर, भग्नदंत झालेला सर्प अथवा राहुग्रस्त झालेला सूर्यच कीं काय असा तो एकाएकीं निस्तेज झाला ९. सारांश, पुत्र, सैन्य व उत्साह ह्या सर्वांचा नाश झाल्यामुळें पंख उपटलेल्या पक्ष्याप्रमाणें दीन झालेला तो विश्वामित्र खिन्न झाला १० आणि "क्षत्रधर्मानें पृथ्वीचें परिपालन कर" असें सांगून आपला एक पुत्र राज्यावर बसविल्यानंतर तो वनामध्यें चालता झाला ११". तेथून निघतांक्षणीं किन्नर आणि उरग ह्यांनीं आश्रित असलेल्या हिमालयाच्या एका प्रदेशावर जाऊन तो महातपस्वी विश्वामित्र महादेव प्रसन्न होण्याकरितां